

Larvik
kommune

Plan for kulturminner og kulturmiljøer

2024–2040

Innhold

Plan for kulturminner og kulturmiljøer	1
2024-2040	1
1 Forord	4
2 Innledning.....	4
2.1 Formål.....	4
2.2 Rammer og mandat.....	5
2.3 Avgrensninger.....	5
2.4 Medvirkning	6
2.5 Iverksetting.....	6
3 Satsningsområder, hovedmål og delmål.....	7
3.1 Hovedmål og delmål.....	7
4 Status.....	8
4.1 Lovverk, planverk og registre	8
4.1.1 Kulturminneloven.....	8
4.1.2 Plan- og bygningsloven.....	8
4.1.3 Kulturmiljø og landskap av nasjonal interesse.....	8
4.1.4 Regional plan for bærekraftig arealpolitikk (RPBA)	9
4.1.5 Kommuneplanens arealdel 2021-2033 (KPA)	9
4.1.6 Kommunedelplan for Larvik by 2021-2033	10
4.1.7 Kommunedelplan for Stavern by 2021-2033	10
4.1.8 Reguleringsplaner.....	11
4.1.9 Registreringer og kartlegginger	11
4.2 Aktører.....	12
4.2.1 Klima- og miljødepartementet	12
4.2.2 Riksantikvaren	12
4.2.3 Fylkeskommunen	12
4.2.4 Kommunen	13
4.2.5 Vestfoldmuseene IKS.....	13
4.2.6 Frivillige organisasjoner og stiftelser.....	13
4.3 Kulturhistorisk verdivurdering - Hvordan vekte kulturminner og kulturmiljøer?.....	13
5 Handlingsprogram	15
5.1 Temaområder.....	15
5.1.1 Maritime kulturminner og kulturmiljøer.....	15
5.1.2 Kulturminner og kulturmiljøer i Lågendalen	26

5.1.3 Kulturhistoriske miljøer i Larvik by	33
5.1.4 Industrielle kulturminner og kulturmiljøer	40
5.1.5 Militærhistoriske kulturminner og kulturmiljøer	46
5.2 Trender og utfordringer, muligheter og stedsutvikling	53
5.3 Tiltak	56
6 Konsekvenser	58
6.1 Økonomiske konsekvenser.....	58
6.2 Sosiale konsekvenser.....	58
6.3 Miljømessige konsekvenser	58
7 Vedlegg	59
7.1 Kort historisk riss for Larvik kommune.....	59
7.2 Begrepsliste	63
7.3 Kilder.....	65

1 Forord

Kulturminner og kulturmiljøer er de fysiske minnene etter vår felles historie. I Larvik finnes det internasjonale, nasjonale, regionale og lokale kulturminner og kulturmiljøer, som strekker seg tilbake til steinalderen og fram til moderne tid. Disse er å finne i byene, skogene, jordbrukslandskapene, langs kysten og oppover langs vassdragene. De ulike kulturminnene kan fortelle oss om viktige internasjonale og nasjonale begivenheter, men gir også kunnskap om lokalt særpreg og hverdagsliv i tidligere tider. Kulturminner kan også være kilder til levende tradisjoner som vi fortsatt følger i dag, både bevisst og ubevisst, og som knytter nåtid og fortid sammen.

Kulturminner og kulturmiljøer er utsatt for et stadig press. I områder med store utbyggingsprosjekter kan kulturmiljøer og kulturminner gå tapt som følge av for lite kunnskap om dem. Klimaendringer kan utsette kulturmiljøene for skadeverk i form av stadig mer ekstremvær som kan føre til fukt- og råteskader. Bevisstgjøring om hvilke kulturminner og -miljøer som finnes i kommunen er derfor sentralt for å unngå at unike spor etter vår felles historie går tapt. Ivaretagelse, formidling og bærekraftig bruk av kulturminner og -miljøer gir opplevelser og bidrar til kunnskap, ansvarsfølelse og tilhørighet. God forvaltning av kulturminner og kulturmiljøer kan bidra til samfunnsutvikling i form av næringsvekst, bedre folkehelse og styrking av nærmiljøene.

2 Innledning

Kulturlandskap, kulturmiljøer og kulturminner gir et særpreg til steder, og er viktig for lokal identitetsfølelse. Hvordan vi bevarer og forvalter kulturminnene og -miljøene har mye å si for vår felles oppfattelse av historien.

Kulturminnebegrepet er vidt og omhandler forskjellige tidsepoker, virksomheter og steder. I kulturminneloven defineres kulturminner og kulturmiljøer på følgende måte i § 2:

“Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Med kulturmiljøer menes områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng.”

Plan for kulturminner og kulturmiljøer i Larvik kommune omtaler kulturminner og -miljøer som representerer ulike deler av vår felles historie.

2.1 Formål

Plan for kulturminner og kulturmiljøer i Larvik kommune er utformet som en *temaplan*. Temaplanen er ikke juridisk bindende, men kan legge føringer for arbeidet med kulturminnene og kulturmiljøene i kommunen. Anbefalinger i temaplanen skal vurderes inn i arbeidet med kommuneplanens arealdel, kommunedelplan for Larvik by og kommunedelplan for Stavern by, og ved utarbeidelse av reguleringsplaner.

Hensikten med planen er å sikre ivaretagelse og god forvaltning av kulturminner i kommunen, og samtidig la kulturminneforvaltningen inngå som en viktig ressurs i verdiskaping og stedsutvikling lokalt. Målet er både å øke kunnskapen om lokal kulturarv, sikre bevaring, og tilrettelegge for formidling, opplevelse og bærekraftig bruk av kulturminner og kulturmiljøer.

Med planen ønsker Larvik kommune også å skape engasjement og entusiasme for kulturminner og kulturmiljøer som finnes i kommunen vår. I takt med samfunnsutviklingen er det både viktig å anerkjenne behovet for bevaring, og å legge til rette for ny bruk.

I tråd med bærekraftsmål 11 (bærekraftige byer og samfunn), vil det å se kulturminner og kulturmiljøer som viktige ressurser i samfunnsutviklingen, være et viktig bidrag til den bærekraftige forvaltningen av byer og steder. Stedskaping handler blant annet om å skape identitet og en følelse av tilhørighet blant innbyggerne i lokalsamfunnet. Som det står i *Kulturplan for Larvik kommune (2018-2028)*: “Ved å utnytte Larviks egenart i steds- og byutviklingen ivaretar og aktualiserer vi kulturarven. På den måten kan Larvik fremstå med en unik stedsidentitet.” Ved riktig forvaltning og fokus på formidling og bærekraftig bruk av våre kulturminner og kulturmiljøer kan vi øke kommunens attraksjonskraft.

Det er derfor et mål at denne planen ikke bare skal være et arbeidsverktøy for saksbehandlere i kommunen, men at den skal danne grunnlag for felles innsats og samarbeid om den lokale samfunnsutviklingen, på tvers av sivilsamfunn, næringsliv og offentlig sektor.

2.2 Rammer og mandat

Riksantikvaren anbefaler at alle kommuner utarbeider kulturminne og -miljøplaner, og har over flere år jobbet målrettet med dette gjennom prosjektet *Kulturminner i kommunen* (KIK). KIK-satsningen har som mål å styrke kompetansen innen kulturminne- og miljøfeltet, og at det skal utarbeides planer over verneverdige kulturminner og kulturmiljøer i kommunene. Det er et nasjonalt mål at alle kommuner skal ha funksjonelle kulturminne- og miljøplaner. Utarbeiding av en kulturminneplan er dessuten vedtatt som et tiltak i kommunens kulturplan.¹

Overordnede samfunns mål og de spesifikke målene for kulturminnefeltet som er nedfelt i kommunens arealplan, gir viktige føringer for utformingen av temaplanen. Følgende mål er satt for kulturminneforvaltningen i kommuneplanens arealdel § 1:

1. Sikre kulturminner og kulturmiljøer med historisk forankring i vikingtid, grevskapstid, industrisamfunn og sjøfart.
2. Sikre internasjonale, nasjonale, regionale og lokalt viktige kulturminner.

2.3 Avgrensninger

Larvik kommune har et stort mangfold av kulturminner og kulturmiljøer. Noen av dem er godt dokumentert, både på lokalt og nasjonalt nivå, andre er ikke like godt dokumentert.

Videre finnes en rekke kulturminner og kulturmiljøer i Larvik som har et vern gjennom nasjonale, regionale og lokale bevaringsplaner. Noen av disse områdene er strengt forvaltet etter ulike bevaringsbestemmelser, mens andre har et svakere og vagere vern. Innenfor denne planens temaområder finner vi kulturminner og -miljøer i alle kategorier, og der det foreligger en vernebestemmelse er dette omtalt. Slik kan planen bidra til å belyse kulturminner og -miljøer som per i dag ikke har et formelt juridisk vern.

Planen har relevans for kulturminnefeltet som helhet, selv om det er nyere tids kulturminner som hovedsakelig er nevnt i den historiske gjennomgangen, analysen og risikovurderingen. Med “nyere tids kulturminner” menes kulturminner som er yngre enn år 1537. Kulturminner og kulturmiljøer fra eldre perioder er kun nevnt enkeltvis uten videre omtale, fordi alle faste kulturminner fra før 1537 og stående byggverk eldre enn 1650, automatisk er fredet gjennom kulturminneloven § 4.

Vektleggingen av nyere tids kulturminner må ikke forstås som at kulturminner fra før 1537 er uvesentlige verken i et forvaltnings- eller stedsutviklingsperspektiv. Tvert imot representerer kulturmiljøene knyttet til vikingtid og middelalder m.m. store kulturminneverdier, og de er svært viktige

¹ Larvik kommune, “Kulturplan for Larvik kommune 2018-2028”, s. 27.

ressurser med tanke på attraksjonskraft og lokalhistorisk engasjement og tilknytning. Disse miljøene er også svært relevante med tanke på Larvik som turist- og friluftskommune. Eksempler er Mølen og Kaupang. Eldre kulturminner og -miljøer er altså høyst aktuelle med tanke på bærekraftig utvikling av ulike områder, men statusen som automatisk fredete minner/områder gir disse et vern som nyere kulturminner kan mangle, dersom det ikke er foretatt en vedtaksfredning.

Med bakgrunn i arealdelens nevnte mål for kulturminnepolitikken (kap. 2.2), er det i temaplanen valgt å fokusere på 5 temaområder (som blir nærmere utdypet i kapittel 5):

1. Maritime kulturminner og kulturmiljøer
2. Kulturminner og kulturmiljøer i Lågendalen
3. Kulturhistoriske miljøer i Larvik by
4. Industrielle kulturminner og kulturmiljøer
5. Militærhistoriske kulturminner og kulturmiljøer

I tråd med Riksantikvarens anbefaling er planen strukturert med utgangspunkt i *kulturmiljøer*, det vil si områder der kulturminner inngår i en helhetlig sammenheng. Derfor er det mange verneverdige bygg, båter og anlegg med kulturhistorisk verdi, som ikke omtales spesielt. Flere kulturminner og -miljøer kunne vært pekt på, eventuelt løftet frem som egne temaer, for eksempel knyttet til jordbruk, kirkeminner, parker og hager, og nyere tids arkitektur. Når det ikke er gjort, har det sammenheng med det nevnte fokuset på større miljøer, samt de aktuelle føringene som ligger i arealplanen.

Planen tar for seg *immateriell kulturarv* i den grad det kan relateres til kulturminnene og -miljøene som blir omtalt. Immateriell kulturarv er levende tradisjoner som blir overført mellom mennesker og til nye generasjoner, og som ikke nødvendigvis har fysiske gjenstander knyttet til seg. Eksempler på immateriell kulturarv er kunnskap og ferdigheter knyttet til håndverkstradisjoner, sosiale skikker og ritualer, muntlige fortellinger, musikk og dans, stedsnavn og dialektbruk. Den immaterielle kulturarven blir stadig gjenskapt av samfunn og grupper i relasjon til deres miljø, og gir en følelse av identitet og kontinuitet.

2.4 Medvirkning

I planprosessen har fylkeskommunen og Vestfoldmuseene IKS bidratt med mye kunnskap og gode innspill, i tillegg til lokale private og frivillige virksomheter som forvalter kulturminner og kulturmiljøer i kommunen. Dette er aktører som har kulturminner og kulturmiljøer som sitt arbeidsfelt, og som derfor er sentrale aktører i kulturminneforvaltningen. Videre har andre interesserte og innbyggerne for øvrig, vært invitert til å engasjere seg gjennom åpne innspillsmøter, medvirkningsseminarer, en spørreundersøkelse og en offentlig høring.

2.5 Iverksetting

Planen ble vedtatt av kommunestyret i sak 304/24.

Fokusområder og tiltak skal følges opp i tjenesteområdene og i aktuelle virksomhetsplaner. Virksomhetene er ansvarlig for intern og/eller ekstern involvering.

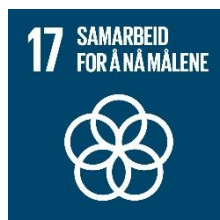
3 Satsningsområder, hovedmål og delmål

Temaplanen tar spesielt utgangspunkt i to av de syv bærekraftsmålene som er prioritert i kommuneplanens samfunnsdel:

Bærekraftsmål 11: Bærekraftige byer og samfunn

Kulturminner og kulturmiljøer er viktige fellesgoder og samfunnsressurser som kan bidra til miljømessig, sosial og økonomisk bærekraft. Ivaretagelse av et mangfold av kulturminner og -miljøer, som grunnlag for kunnskap, opplevelse og bruk, bør derfor prioriteres i samfunns- og arealplanleggingen.

Bærekraftsmål 17: Samarbeid for å nå målene

Denne målsettingen gjennomsyrrer kommuneplanens samfunnsdel, og er også et viktig poeng for denne planen. For å sikre en god kulturminneforvaltning i Larvik kommune, er det svært viktig med en god dialog mellom de offentlige instansene og stiftelser, frivillige organisasjoner og andre.

Temaplanens hovedmål er i henhold til planmalen hentet fra kommuneplanens samfunnsdel:

Larviksamfunnet utvikler det vekstkraftige, tar vare på det uerstattelige og motvirker det utenkelige.

Videre er to av delmålene for planen utledet fra kommuneplanens arealdel (KPA) § 1:

- 1) Sikre kulturarven med historisk forankring i vikingtid, grevskapstid, industrisamfunn og sjøfart.**
- 2) Sikre nasjonale, regionale og lokalt viktige kulturminner.**

Det er også formulert to delmål som knytter an til nasjonale og regionale styringsdokumenter, og til vedtaket i oppstartssaken til planen:

- 3) Øke kunnskapen om kulturminner og kulturmiljøer, og legge til rette for bevaring, formidling og bærekraftig bruk av disse.**
- 4) Styrke arbeidet med stedskaping, der ivaretagelse av kulturminneverdier er integrert og inngår som en ressurs.**

3.1 Hovedmål og delmål

Hovedmål	Delmål
Larvikssamfunnet utvikler det vekstkraftige, tar vare på det uerstattelige og motvirker det utenkelige	Sikre kulturarven med historisk forankring med vikingtid, grevskapstid, industrisamfunn og sjøfart jf. Kommuneplanens arealdel 2021-2033
	Sikre nasjonale, regionale og lokalt viktige kulturmiljøer jf. Kommuneplanens arealdel 2021-2033
	Øke kunnskapen om kulturminner og kulturmiljøer, og legge til rette for bevaring, formidling og bærekraftig bruk av disse
	Styrke arbeidet med stedskaping, der ivaretagelse av kulturminneverdier er integrert og inngår som en ressurs

4 Status

4.1 Lovverk, planverk og registre

Kulturminner og kulturmiljøer reguleres av en rekke ulike internasjonale, nasjonale, regionale og lokale lover, planverk og veiledere. Disse legger føringer for forvaltningen av kulturminner, både på overordnet nivå og på lokalt plan.

Nedenfor følger en oversikt over de viktigste lovene og styringsdokumentene som forvaltere av Larviks kulturminner og kulturmiljøer må forholde seg til.

Internasjonalt er UNESCO-konvensjonen av 1972 (Konvensjon om vern av verdens kultur- og naturarv) og UNESCO-konvensjonen av 2003 (Konvensjon om vern av immateriell kulturarv) retningsgivende.

4.1.1 Kulturminneloven

Lov om kulturminner (kulturminneloven) er det sentrale lovverket når det gjelder beskyttelse av kulturminner og kulturmiljøer. Kulturminner kan være fredet i medhold av kulturminneloven, og fredning er det sterkeste virkemiddelet. Alle faste kulturminner som er eldre enn 1537, og stående byggverk fra perioden 1537-1649 er automatisk fredete, jf. kulturminneloven § 4. Anlegg og bygninger fra nyere tid kan fredes ved enkeltvedtak, jf. kulturminneloven § 15. Løse kulturminner og skipsfunn er også beskyttet i lovverket.

Kulturminneloven har også særskilte bestemmelser om saksbehandling, utførsel- og innførselforbud, og omtaler konsekvenser ved brudd på loven. Det er fylkeskommunen som sammen med Riksantikvaren, har myndighet etter kulturminneloven.

4.1.2 Plan- og bygningsloven

Lov om planlegging og byggesaksbehandling (plan- og bygningsloven) er det viktigste lovverket kommunen har for samfunns- og arealplanlegging. Kommunen kan sikre nasjonalt, regionalt og lokalt viktige kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap gjennom arealformål, bestemmelser og hensynssoner. Dette lovverket er et av de viktigste verktøyene for kommunen i arbeidet med vern av kulturminner. Kommunen har også et ansvar for at saker er behandlet riktig etter kulturminneloven, før det fattes vedtak etter plan- og bygningsloven.

4.1.3 Kulturmiljø og landskap av nasjonal interesse

Kulturmiljø og landskap av nasjonal interesse er en oversikt utarbeidet av Riksantikvaren, der målet med dokumentet er å gi et kunnskapsgrunnlag og en oversikt over tettsteder, byer og landskap av nasjonal interesse, for å sikre bærekraftig forvaltning av dem. Oversikten bygger videre på det som tidligere het "NB!-registeret" (Kulturmiljøer av nasjonal interesse i byer og tettsteder) og "KULA-registeret" (Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse).

I Larvik kommune har fem områder vært en del av NB!-registeret. Disse områdene er tatt med videre i den nye oversikten. Områdene i Larvik kommune er ivaretatt lokalt ved at de er avsatt som bestemmelsesområder i kommuneplanens arealdel og i kommunedelplanene for Larvik by og Stavern by.

Tiltak innenfor områdene som har vesentlig påvirkning på kulturminnenes verneverdier, kan medføre innsigelse fra antikvariske myndigheter i reguleringsplanarbeid.

Kulturmiljøer og landskap av nasjonal interesse i Larvik kommune

Langestrand
Tollerodden
Hammerdalen
Stavern sentrum
Fredriksvern verft

4.1.4 Regional plan for bærekraftig arealpolitikk (RPBA)

I *Regional plan for bærekraftig arealpolitikk (RPBA)* for Vestfold er det kartfestet en rekke kulturmiljøer. Kulturmiljøene i RPBA forvaltes strengt, ettersom områdene er vurdert som miljøer med høy kulturminneverdi og er definert som regionalt og/eller nasjonalt viktige. Kulturmiljøene i RPBA skal sikres i kommune- og reguleringsplaner. Vernehensynene skal tilpasses hvert enkelt område. Ved nye tiltak inntil kulturmiljøer omtalt i RPBA, skal ikke verdien og særpreget til kulturmiljøene svekkes.² I Larvik kommune er det 20 områder som er utvalgt som kulturmiljøer i RPBA.

Kulturmiljøer i Larvik kommune:	Kulturmiljøer i Larvik by:	Kulturmiljøer i Stavern:
<i>Tradisjonsfiske i Lågen</i> <i>Kaupang, Huseby, Lunde og Gjerstad</i> <i>Nevlunghavn</i> <i>Mølen og Oddane fort</i> <i>Svenner</i> <i>Berg gamle kirke og Manvik</i> <i>Tanum, Aske, Gui og Brunla</i> <i>Barkevik</i> <i>Bisjord</i> <i>Bommestad veiminne</i> <i>Hedrum kirke og gravfelt</i> <i>Jåberg, Istrehågan,</i> <i>Marumdalen, Haugen og Vestad</i>	<i>Herregården og Tollerodden</i> <i>Hammerdalen</i> <i>Bøkeskogen</i> <i>Langestrand</i> <i>Storgata, Steinane og</i> <i>Bøkkerfjellet</i> <i>Torstrand</i> <i>Svaleveien</i>	<i>Fredriksvern og Citadelløya</i>

4.1.5 Kommuneplanens arealdel 2021-2033 (KPA)

Kommuneplanens arealdel (KPA) ivaretar den overordnede arealplanleggingen i kommunen. Når det gjelder omtalen av kulturminner er det fastslått at arealplanen skal "sikre kulturarven med historisk forankring i vikingtid, grevskapstid, industrisamfunn og sjøfart", og dessuten "sikre nasjonale, regionale og lokalt viktige kulturmiljøer". Det er også lagt vekt på at man skal "sikre unike karaktertrekk og identitetsskapende landskap og steder".³ Dette vil i en del tilfeller også omfatte kulturminneverdier. I de utfyllende bestemmelsene omtales kulturminner og -miljøer i flere paragrafer.

- **§ 2-11, pkt. 1:** Miljøkvalitet, estetikk, natur og landskap
- **§ 2-12:** Krav til bevaring av bygninger og kulturmiljø (pbl § 11-9, pkt. 7)
- **§ 8-4, pkt. b:** Sone med angitte særlige hensyn. Bevaring av kulturlandskap og kulturmiljø - H570_1.
- **§ 8-5, pkt. 5:** Båndlegging etter lov om kulturminner - H730_1

² Vestfold Fylkeskommune, "Regional plan for bærekraftig arealpolitikk", s. 63-64.

³ Larvik kommune, "Kommuneplanens arealdel 2021-2033", s. 5.

- **§ 8-6:** Bestemmelsesområde for bevaringsverdig bebyggelse og kulturmiljø, jf. BEV_8 (pbl § 11-9, pkt. 3, 5, 6 og 7)

Områder i KPA som omfattes av BEV_8

Østre Halsen
Ula
Kjerringvik
Nevlunghavn
Helgeroa

4.1.6 Kommunedelplan for Larvik by 2021-2033

Kommunedelplan for Larvik by har bestemmelsessone for bevaring i seks delområder. I tillegg gjelder det en bestemmelsessone for et utvalg bygninger, som har fått benevnelsen “antikvariske bygg”. I de utfyllende bestemmelsene omtales kulturminnene og -miljøene i flere paragrafer.

- **§ 2-11, pkt. 1:** Miljøkvalitet, estetikk, natur og landskap
- **§ 2-12:** Krav til bevaring av bygninger og kulturmiljø (pbl § 11-9, pkt. 7)
- **§ 3-2:** Bestemmelsessone bevaring (pbl § 11-9)

I § 3-2 pkt. 3 beskrives utfyllende krav for enkelte bevaringsområder som er merket BEV_1-6 i plankartet. Her gjelder bestemmelsene for § 3-2 i tillegg til utfyllende krav for det enkelte området. De seks forskjellige bevaringsområdene har noe ulike bestemmelser.

Bevaringsområder i kommunedelplan for Larvik by

Bev_1: Langestrand
Bev_2: Hammerdalen
Bev_3: Storgata, Steinane og Bøkkerfjellet
Bev_4: Herregården og Tollerodden
Bev_5: Torstrand
Bev_6: Svaleveien

4.1.7 Kommunedelplan for Stavern by 2021-2033

Kommunedelplan for Stavern by har en bestemmelsessone for bevaring kalt BEV_7. I tillegg gjelder det en bestemmelsessone for et utvalg bygninger, som har fått benevnelsen “antikvariske bygg”. I de utfyllende bestemmelsene omtales kulturminnene og -miljøene i flere paragrafer.

- **§ 2-11, pkt. 1:** Miljøkvalitet, estetikk, natur og landskap
- **§ 2-12:** Krav til bevaring av bygninger og kulturmiljø (pbl § 11-9, pkt. 7)
- **§ 3-2:** Bestemmelsessone bevaring (pbl § 11-9)
- **§ 8-3:** Båndleggingssoner (pbl § 11-8 d, jf. § 12-6). Båndlegging etter lov om kulturminner - H730_1.

Områder som omfattes av BEV_7

Stavern sentrum
Pumpeparken
Fjerdingen
Fredriksvern verft og Citadelløya

4.1.8 Reguleringsplaner

I kommunen er det flere reguleringsplaner med hensynssone for bevaring, ofte kalt bevaringsplaner. Forholdet mellom disse og kommuneplanens arealdel er oppgitt i kommuneplanens arealdel § 2-4. Det er laget nye og oppdaterte bestemmelser for bevaringsområdene. Disse gjelder foran bestemmelsene i de eldre bevaringsplanene, i tilfeller der det ikke samsvarer. Bestemmelsene til planene angir hvordan kulturminnene i disse områdene skal forvaltes.

4.1.9 Registreringer og kartlegginger

Det er gjennomført en god del kartlegginger av kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap i Larvik kommune. De ulike kartleggingene er foretatt av nasjonale, regionale og lokale aktører. Det er viktig å påpeke at planen baserer seg på allerede foretatte registreringer og kartlegginger. Omtaler er basert på kilder og kartlegginger gjennomført av kulturminnemyndighetene, Vestfoldmuseene, organisasjoner, stiftelser og enkeltpersoner. Noen av disse kildene kan være utdaterte og mangelfulle. Komplettering i form av nye registreringer, kartlegginger og andre undersøkelser er en kontinuerlig prosess.

Askeladden

Askeladden er Riksantikvarens database for registrerte kulturminner og kulturmiljøer. Disse kan enten være fredet etter kulturminneloven, vernet etter plan- og bygningsloven, eller vurdert som verneverdige i lokale planer. Registeret er hovedsakelig et arbeidsverktøy for saksbehandlere innen kulturminneforvaltningen. Det er kommunens ansvar å holde Askeladden oppdatert med lokale registreringer. I tabellen under følger en oversikt over noen kulturminner i Larvik kommune som er registrert i Askeladden. Se vedlegget for begrepsavklaringer.

Registrerte kulturminner i Askeladden (2024)	Antall	Eksempler
Automatisk fredete (fra før 1537)	3202	Gravhauger, gravrøyser, bergkunst, hulveier, kullgroper, boplasser, diverse løsfunn m.m.
Vedtaksfredet	71	Svenner og Stavernsodden fyr, Oddane Fort, Tjølling og Tanum prestegård, Larvik jernbanestasjon, Herregården, Fritzøehus m.fl.
Forskriftsfredet	62	Fredriksvern verft m/bygningsmasse, Kysthospitalet, Larvik fengsel m.fl.
Listeførte kirker	7	Berg kirke, Hvarnes kirke, Kjøse kirke, Langestrand kirke, Larvik kirke, Fredriksvern kirke, Svarstad kirke
Vernet fartøy	2	Jærbuen II, Frithjof II

Kulturminnesøk.no

På kulturminnesøk.no kan frivillige, grunneiere og andre legge inn kulturminner som er funnet og registrert. Databasen viser både disse og kulturminner som er registrert i Askeladden. Kulturminnene kan legges inn uavhengig av om de er fredet eller vernet.

SEFRAK-registeret

SEFRAK-registeret er et nasjonalt register over bygninger oppført før år 1900. Det forekommer at noen bygninger fra tidlig 1900-tall også er registrert. Registreringen ble gjennomført på 1980- og 1990-tallet, og bygningene ble kartfestet, oppmålt og fotografert og registrert i et eget skjema. At en bygning er

registrert i SEFRAK-registeret medfører ikke automatisk noen restriksjoner, men det skal gjøres en vurdering av verneverdien før det gis tillatelse til endringer. Ved søknader om riving eller vesentlig endring av bygninger i SEFRAK-registeret som er tidfestet til før 1850, har kommunen plikt til å sende søknaden til fylkeskommunen, i henhold til kulturminneloven § 25. SEFRAK-registrerte bygninger vises som gule, røde eller grå trekanten i kart. Sefrak-registeret har noe variabel kvalitet, og i Larviks tilfelle er for eksempel dokumentasjonen som gjelder Langeland svært mangelfull.

Rød trekant: Bygningen er tidfestet til perioden før 1850.

Gul trekant: Bygningen er tidfestet til å være yngre enn 1850.

Grå trekant: Bygningen er brent, revet eller flyttet. SEFRAK-statusen følger ikke med flyttede bygninger, og det kan finnes bygninger eldre enn 1900 som ikke er merket i kart.

Andre relevante registreringer og kartlegginger

- Larvik kommune, *Kulturlandskap og kulturmiljøer - Tur- og opplevelsesbok for Larvik*, 1992
- Larvik kommune, *Kulturminner i Kulturlandskapet*, 1994
- Larvik kommune, *Kulturminneanalyse for Larvik by 2004*, 2004
- NIKU, *Kulturmiljøvurdering Hammerdalen - Larvik*, 2008
- Asplan Viak, *Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Tollerodden-Herregården, Larvik*, 2020
- Larvik kommune, *Stedsanalyse av Larvik by ifm. areal- og transportarbeid for Larvik*, 1993
- Bjørvik, Tor, *Kartlegging av kulturminner i utmark*
- Nyhus, Per, *Steinalderfunn*
- Norsk maritimt museum, *Arkeologisk registrering under vann i Larvik indre havn*, 2016
- Kommunens byggesaksarkiv
- Larvik kommune, *Kulturminneanalyse for Stavern 2002*, 2002
- Larvik kommune, *Formingsveileder for Larvik by*

4.2 Aktører

4.2.1 Klima- og miljødepartementet

Klima- og miljødepartementet er øverste instans for forvaltning av kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap. Departementet er ansvarlig for å utarbeide lover og regler for kulturminneforvaltningen, og er klageinstans for vedtak fattet av Riksantikvaren.

4.2.2 Riksantikvaren

Riksantikvaren er direktoratet for kulturmiljøforvaltning, og er underlagt Klima- og miljødepartementet. Riksantikvaren har ansvar for gjennomføringen av regjeringens kulturminnepolitikk. Direktoratet har myndighet til å frede bygninger og områder, og har oppfølgingsansvar for statens kulturminnepolitikk. Riksantikvaren er også klagemyndighet for enkeltvedtak etter kulturminneloven, fattet av fylkeskommunen. Riksantikvaren har kulturmiljømyndighet for fredete og listeførte kirker.

4.2.3 Fylkeskommunen

Fylkeskommunen har ansvar for kulturminnene i fylket. Fylkeskommunen har etter kulturminneloven myndighet over automatisk fredete kulturminner, og er dispensasjonsmyndighet for vedtaks- og forskriftsfredete bygg og anlegg, samt fredete og vernede fartøy. Fylkeskommunen har dessuten innsigelsesrett i plansaker som berører nasjonale og regionale verneverdier. Fylkeskommunen skal være samarbeidspartner og komme med innspill i kommunale planprosesser, for å sikre at kulturminneverdier blir ivaretatt i plan- og byggesaker. I henhold til kulturminneloven § 25 plikter kommunen å sende

søknad om riving eller vesentlig endring av ikke fredete byggverk eller anlegg oppført før 1850, til fylkeskommunen. Vedtak om riving eller vesentlig endring av slike bygg og anlegg skal sendes til fylkeskommunen, dersom denne myndigheten har uttalt seg mot riving eller vesentlig endring.

4.2.4 Kommunen

Kommunen har ansvar for å ivareta lokale kulturminner og kulturmiljøer i arealplaner og byggesaker. Plan- og bygningsloven er det fremste verktøyet kommunen har for ivaretagelse og vern av kulturminner og kulturmiljøer. Kommunen har også ansvar for at saker behandles riktig etter kulturminneloven før det fattes vedtak etter plan- og bygningsloven.

4.2.5 Vestfoldmuseene IKS

Vestfoldmuseene IKS er et interkommunalt selskap hvor Larvik kommune er en av eierne. Vestfoldmuseene, avd. Larvik Museum, er en viktig aktør og ressurs innen forskning, forvaltning og formidling av kulturminner og kulturmiljøer i Larvik kommune. Kommunen og Larvik Museum samarbeider om flere prosjekter, blant annet gjennom formidling i Den kulturelle skolesekken og Den kulturelle spaserstokken. I 2024 foregår det også et stort samarbeidsprosjekt om nytt museum i gamle Mesterfjellet skole, samt revitalisering av Herregårdshagen.

4.2.6 Frivillige organisasjoner og stiftelser

I Larvik kommune finnes det mange frivillige organisasjoner, stiftelser og enkeltpersoner som er viktige ressurser i den lokale kulturminneforvaltningen. Alle aktørene er viktige bidragsytere til kunnskapsproduksjonen på feltet, og bidrar i vesentlig grad til å styrke forvaltningen og formidlingen av lokalhistoriske bygninger, kulturminner og kulturmiljøer. Engasjementet og arbeidet som blir lagt ned skaper store verdier, blant annet gjennom skjøtsel av kulturminner og kulturmiljøer, og restaurering og vedlikehold av bygninger og anlegg. Det foregår også et stort publikumsrettet arbeid med foredrag, åpne dager, publisering av tidsskrifter og tilbud til skoler og barnehager.

4.3 Kulturhistorisk verdivurdering - Hvordan vekte kulturminner og kulturmiljøer?

Hvilke miljøer, gjenstander, bygninger og tradisjoner som blir sett på som bevaringsverdige, endrer seg over tid. På 1960- og 70-tallet var ikke en telefonkiosk ansett som noe som var sjeldent eller historiebærende. I 2007 ble 100 gjenstående norske, røde telefonkiosker fredet. En tid og en kommunikasjonsform var over, og nye overtok. Da ble det viktig å bevare de fysiske minnene om dem, fordi de stod i fare for å forsvinne.

De utvalgte kulturminnene og kulturmiljøene i denne planen baserer seg på tre verdisett som beskrives i Riksantikvarens veileder for verdisetting og verdivekting av kulturminner.

Figur 1: «Thirudgården» på Larvik torg var en murbygning i nyklassisistisk stil som ble bygget etter bybrannen i 1884. Den fikk navnet sitt etter tannlege Thirud som drev sin virksomhet her fra 1916. I 1958 ble bygget revet og erstattet av et nytt og moderne bygg. I våre dager ville vi sett på «Thirudgården» som bevaringsverdig. Foto: J. E. Ludwigsen, hentet fra Larvik museum, Vestfoldmuseene.

Kunnskapsverdier

Et kulturminne eller et kulturmiljø kan inneholde en rekke kunnskapsverdier som gir oss en forståelse av fortida. Kunnskapsverdiene kan fortelle historien om bygninger, materialer, sosiale forhold, tro og samfunn, samspillet mellom menneske og natur, næring og bosetting, og en rekke andre historiske forhold. Kulturminnene kan ha en kildeverdi som fysiske minner og fortellinger om alle disse. De fungerer som en brobygger mellom fortid og nåtid.

Opplevelsesverdier

Opplevelsesverdiene ligger i hvordan kulturminnene oppleves av ulike deler av befolkningen. Disse verdiene vil være tilknyttet hvordan kulturminnene påvirker allmennhetens oppfattelse av dem. Opplevelsesverdiene vil være subjektive og virke forskjellig på forskjellige grupper. Eksempler på opplevelsesverdier er kunstneriske og estetiske verdier, symbolverdier, tilhørighet og kulturminner som skaper undring, gjenkjennelse eller nysgjerrighet.

Bruksverdier

Bruksverdiene går ut på hvordan kulturminnene kan brukes i dagens samfunn, og hvordan de kan integreres som en naturlig del av samfunnsutviklingen og bidra til verdiskaping ved å genere næringsverdier, økonomiske verdier og formidlingsverdier.

Figur 2: Larvik, 1925, Foto: Wilse, Anders Beer, Lånt fra nb.no

5 Handlingsprogram

5.1 Temaområder

Temaplanen er sentrert rundt fem temaområder (se også kap. 2.3):

1. Maritime kulturminner og kulturmiljøer
2. Kulturminner og kulturmiljøer i Lågendalen
3. Kulturhistoriske miljøer i Larvik by
4. Industrielle kulturminner og kulturmiljøer
5. Militærhistoriske kulturminner og kulturmiljøer

Under hvert av temaene er utvalgte kulturmiljøer, og noen enkeltstående kulturminner, presentert. Disse er trukket fram fordi de er gode eksempler på miljøer med forskjellige kulturminneverdier som kan gi oss økt kunnskap, tilby opplevelser for innbyggere og besøkende, og danne grunnlag for verdiskaping og bærekraftig stedsutvikling.

5.1.1 Maritime kulturminner og kulturmiljøer

Figur 3: Nevlungshavn, 1970, Foto: Wilse, Anders Beer

Larviks maritime historie er gammel og innholdsrik, fra utstrakt handelsvirksomhet i linje fra den spede begynnelsen med trelast, til hvalfangstnæring og dagens store containerhavn på Revet. Havet og kysten har også vært i bruk til egen matauk, og i nyere tid har kysten, både på land og til vanns, vært viktig for rekreasjon, ferie og turisme i distriktet.

En sentral del av den nyere maritime historien er hvalfangstnæringen. Den var en av de aller viktigste industriene i Vestfold på starten av 1900-tallet. I Larvik var det rederiene Christian Nielsen & Co. og Melsom & Melsom som var de største, og som var arbeidsplass for tusenvis av larvikingene.⁴ Det finnes spor etter rederivirksomheten også i form av bygninger, som blant annet Melsom & Melsoms bygninger i Sachnowitz vei på Nanset.

Av andre svært viktige maritime kulturminner må Larviks tre fyrstasjoner nevnes; Svenner, Stavernodden og Tvistein. Svenner og Stavernodden er vedtaksfredet av Riksantikvaren, mens Tvistein per dags dato ikke har fått denne statusen. Svenner fyrstasjon ble opprettet i 1874, og har fått sin form og plassering ut fra sin funksjon og er et viktig historiefortellende element. Stavernodden fyrstasjon er et innseilingsfyr som ble opprettet i 1855, og ligger i sammenheng med Citadelløya med verneverdig bebyggelse og festningsanlegg. Tvistein fyr sør for Hummerbakkfjorden ble oppført i 1908, og ble avbemannet i 1988. Det er i våre dager mulighet for overnatting på alle tre fyrene.

Den maritime historien i Larvik gir oss en forståelse av bostedsmønster, arbeidsplasser, næring og handel langs kysten.

Det finnes en rekke kulturminner, synlige og usynlige, etter virksomheten langs kysten, enten som deler av et miljø eller som enkeltelementer. Maritime enkeltminner som slipplasser, fortøyningsinnretninger, utkikksposter og lignende, kan være sårbare for utvikling. I stedsutviklingsarbeid i områder med maritime kulturmiljøer, er det viktig at området sees under ett, fra de største og tydeligste trekkene til de litt mindre. For at disse skal ivaretas vil det være behov for oppdatert kartlegging av enkeltminner ved igangsetting av stedutviklingsprosjekter og reguleringsarbeid.

En del kulturminner under vann er fredet, men kulturlagene ved havnene kan være utsatt for ødeleggelser som følge av bygging av nye anlegg, brygger og mudring. Maritime kulturminner og kulturmiljøer har i mange tilfeller ikke samme grad av vern som for eksempel bygninger, og det er derfor viktig at de sårbare kystkulturmiljøene blir tatt hensyn til i forvaltningen. Identiteten, historikken og tilhørigheten innbyggerne har til kysten og havet, må ivaretas i utviklingen av Larvik.

Områdene som er valgt ut under maritim kulturarv er på ingen måte uttømmende, men er valgt for å påpeke noen av de mange kulturhistoriske verdiene som blant annet befinner seg langs den langstrakte kysten vår. Det er åpenbart at det finnes mange flere kulturmiljøer og kulturminner som kunne vært omtalt under dette kapittelet.

5.1.1.1 Det maritime miljøet i Stavern

Stavern havn har trolig vært brukt som nødhavn og ankerplass for trengende opp gjennom mange hundre år, og finnes nevnt allerede på 1200-tallet. Med beliggenhet bak Stavernsøya ligger havna relativt godt beskyttet mot vær og vind. Som mange av uthavnene var Stavern trolig også brukt til utskipping av tømmer fra 1500-tallet. Fra 1600-tallet finner vi de første kildene på bosatte i Stavern, hovednæringen var mest sannsynlig fiske.⁵ På 1600-tallet bygde grev Ulrik Frederik Gyldenløve forsvarsverk på Citadelløya, og fra midten av 1700-tallet ble det bygget ut marinestasjon og orlogsverft under navnet Fredriksvern.⁶ Mer om Stavern som militær havn er presentert under kapittel 5.1.5.1.

Langs landsiden i Stavern havn finnes det rester av gamle havneanlegg. "Jacobsens brygge" hvor redningsskøyta ligger i dag, var hovedbrygge før dampskipsbrygga ble bygget. På denne finner vi også et

⁴ Vestfoldmuseene IKS: "Hvalfangstbyen Larvik", <https://vestfoldmuseene.no/larvik-museum/hvalfangstbyen-larvik>

⁵ Nyhus, Per: "Larvik A-Å" s. 534.

⁶ Mæhlum, Lars; Thorsnæs, Geir; Lundbo, Sten: "Stavern i Store norske leksikon."

mer moderne kulturminne i form av en stor drivstofftank. Under vann er det registrert skipsvrak, rester etter gamle brygger og kaier, noen løsfunn og rester av skipslast. Disse funnene tyder på stor aktivitet i havnen gjennom mange epoker. På begynnelsen av 1800-tallet startet dampskipstrafikken, og Stavern var knutepunktet for denne trafikken mellom Norge og Danmark. Dampskipsbrygga ble bygget i 1750, men ble utbedret på 1820-tallet som følge av dampskipenes inntog.⁷

Sjettekanalen i Stavern er et godt eksempel på et levende maritimt kulturminne. Sjettekanalen og omliggende brygger kan mønstre en stor flåte av klinkbygde småbåter i tre. Tradisjonen med klinkbygde båter fra Norden ble i desember 2021 oppført på UNESCOs liste over immateriell kulturarv. Sjektene som ligger her kan være opp mot hundre år gamle, og noen er nybygde. Felles for dem er at de alle er bygd på naturmaterialer og i tråd med gamle tradisjoner. Å holde disse tradisjonene levende er essensielt for at kunnskap om trebåtbygging ikke skal gå tapt. Stavern kystkultursenter og Kystlaget Fredriksvern har som formål å videreføre håndverkstradisjonene som inngår i det å bygge, vedlikeholde og bruke disse tradisjonsbåtene.

Figur 4: Sjetnekanalen i Stavern med de klinkbygde båtene. Klinkbygde båter fra Norden ble i desember 2021 oppført på UNESCOs liste over immateriell kulturarv. Foto: Larvik kommune

Stavern har utviklet seg fra en verftsby til et moderne tettsted i bosettings- og næringsmessig sammenheng med Larvik by og regionen for øvrig. De spesifikt maritime kulturminnene vil være under et press med tanke på videre utvikling i et populært havneområde. Utviklingen bør skje med vekt på ivaretagelse og sikring av typisk fysiske trekk i havneområdet.

Vernestatus: Det maritime kulturmiljøet i Stavern har ikke et vern i seg selv, men det ligger under en del verneområder satt i RPBA og kommunedelplan for Stavern by. Stavern er også regnet som et kulturmiljø og landskap av nasjonal interesse.

Nåværende situasjon	RPBA: Regionalt og nasjonalt viktig kulturmiljø
	Stavern sentrum (K244) Kulturmiljø og landskap av nasjonal interesse
	Stavern Fredriksvern verft (K243) Kulturmiljø og landskap av nasjonal interesse
	Angitt hensynssone: H570_2 Bevaring kulturmiljø (Stavern sentrum m/ havneområde)
	KDP Stavern by: BEV_7 Hensyn bevaring bygning og annet kulturmiljø

⁷ Larvik kommune, "Kulturminner i kulturlandskapet", Tanum-Stavern, kart 7.

5.1.1.2 Tollerodden og Skottebrygga

Fra slutten av 1600-tallet og fram til 1888 var tollvesenets virksomhet knyttet opp mot Tollerodden og Skottebrygga. Tollerodden har sitt navn etter tolloffiserene som etablerte seg her i 1684. Tollernes bygning ble reist allerede i 1669, og kan derfor ha vært tiltenkt annen bruk i starten. "Tollerodden" (Kirkestredet 9) var tollerbolig og tollbod fra slutten av 1600-tallet og fram til 1789.

I 1826 flyttet William Archer og hans familie inn i huset. Den store landskapshagen ned mot sjøen, med spasersti, brygger og lysthus var tidligere en del av den private hagen til Archerfamilien, og ble anlagt i perioden mellom 1826 og 1850.⁸ Medlemmer av Archerfamilien eide bygningen fram til 1939, da den ble overtatt av Larvik kommune. Under kommunalt eie hadde huset mange ulike funksjoner, fra sosialboliger til barnehage, og bygningen forfalt kraftig over en periode. I 1999 overtok Stiftelsen Tollerodden bygningen med formål om å restaurere og forvalte bygningen og det nære kulturmiljøet, til bruk til ulike kulturformål. Huset og uteområdet bevarer viktige spor og kulturskatter fra sent 1600-tallet. Kulturminnet forvaltes av frivillige. I våre dager er det stor aktivitet på Tollerodden med arrangementer, omvisninger, kafé og musikk i sommerhalvåret, samt utleie av selskaps- og møtelokaler. Anlegget er åpent for allmennheten og brukes til historisk formidling av ulike tidsperioders kulturuttrykk, arkitektur, restaureringsløsninger og levd liv i huset.

Colin Archer ble født på Tollerodden i 1832 og var skipskonstruktør og båtbygger, mest kjent for å konstruere de første redningsskøytene og polarskuta **Fram**. Fra 1869 til 1915 drev han et aktivt båtbyggeri på nordsiden av Tollerodden, hvor det ble sjøsatt minst 200 båter. Colin Archer utviklet båter som var svært sjødyktige og raske, og forbedret losbåter, fiskeskøyter og lystfartøyer. Spor etter slippene og beddingene til båtbyggeriet finnes fortsatt, mens verftet ble revet i 1948. I 2022 ble det etter initiativ fra Stiftelsen Tollerodden startet en stor restaurering av de originale beddingene etter båtbyggeriet. Dette arbeidet har vært med på å løfte det visuelle inntrykket etter denne virksomheten, og gir en større helhet til denne delen av historien i området.

I 1893 konstruerte Colin Archer sin første redningsskøyte, **RS 1 Colin Archer**, hovedsakelig bygget av overskuddsmaterialer fra **Fram**. (Se mer om byggingen av **Fram** under kapittel 5.1.1.3.) Redningsskøytene Archer konstruerte gav ham stor anerkjennelse. Totalt bygget Colin Archer 36 redningsskøyter. Han var også medstifter av Norsk selskab til skibbrudnes redning (NSSR), senere kjent som Redningsselskapet.⁹

Det første trebryggeanlegget på Skottebrygga sto ferdig i 1756. Det var mye vær og vind i området, og bryggeanlegget ble ødelagt i storm flere ganger.¹⁰ I 1829 ble Skottebrygga gjenoppført i stein.

Figur 5: Fra Colin Archer båtbyggeri på Tollerodden, 1903. Foto: Wilse, Anders Beer

⁸ Asplan Viak AS: "Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Tollerodden/Herregården, Larvik" s. 18.

⁹ Nyhus, Per: "Med blikket mot havet i 11.000 år", s. 76-89. Sannes, Tor Borch: Colin Archer i Store norske leksikon på snl.no.

¹⁰ Asplan Viak AS: "Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Tollerodden-Herregården, Larvik", s. 15.

Bryggeanlegget er bevart, men er preget av forbedringer gjort på slutten av 1800-tallet.¹¹ I 1855 begynte man arbeidet med en molo, kalt Sverdrupmoloen, etter byens daværende ordfører Johan Sverdrup. På grunn av kostnaden ble moloen aldri fullført, men restene etter Sverdrupmoloen finnes fremdeles. Til tross for sin sentrale plassering, ble Skottebrygga aldri mer enn en havn for småfartøy.¹²

Fra mai 2024 ble driften av Skottebrygga overført fra Larvik havn til Skottebrygga kystlag. Målet er å skape et levende trebåtmiljø med historiske båter. Fra 1984 har Skottebrygga vært havn for losskøyta **Frithjof II**. Båten ble bygget som losbåt i 1896, og ble loset ut fra Ula til Stavern i 19 år, inntil den ble solgt til Hvasserlosene i 1915. Den fungert som losbåt fram til 1949. Siden 1984 har den vært i eie av Stiftelsen Losskøyta Frithjof II, og er blitt restaurert tilbake til sin opprinnelse. Fra 2007 har også **Jærbuen II**, en lystbåt bygget av Colin Archer i 1898, hatt tilhold ved brygga. Store deler av skroget er originalt og det er et godt bevart originalinteriør i båten. Jærbuen er den eneste seilende, originale representanten for Colin Archers båter i båtbyggerens egen hjemby. Riksantikvaren anser båten som svært verneverdig.¹³ Jærbuen eies av Foreningen Larvik Sjøfartsmuseum, og drives i et samarbeid med Vestfoldmuseene. Stiftelsen Tollerodden eier, forvalter og formidler en av de best bevarte Colin Archer-redningsskøytene, **RS 14 Stavanger**, som ble bygget på verftet på Tollerodden i 1901.¹⁴ Fartøyene i trebåtsamlinga ved Skottebrygga og på Sjøfartsmuseet utfyller hverandre både med hensyn til historisk funksjon, tidsperioder og ulike båtbyggerier. De flytende kulturminnene i området Tollerodden og Skottebrygga gir miljøet en større sammenheng som maritimt område.

Vernestatus: Tollerodden og Skottebrygga ligger under kulturmiljø og landskap av nasjonal interesse, regionalt og nasjonalt viktig kulturmiljø i RPBA, og under hensynssone BEV_4 i kommunedelplan for Larvik by. Flere bygninger har fått betegnelsen antikvarisk verdi og er vernet gjennom plan- og bygningsloven. Mange bygninger er SEFRAK-registrert. Larvik sjøfartsmuseum (Kirkestredet 5) er en fredet bygning.

Nåværende situasjon	Kulturmiljø og kulturlandskap av nasjonal interesse
	RPBA: Regionalt og nasjonalt viktig kulturmiljø
	Kommunedelplan for Larvik by: Hensynssone bevaring BEV_4
	Reguleringsplaner. Diverse bevaringsområder
	Havneområdet Skottebrygga: Båndleggingssone etter lov om kulturminner (H730_1)
	Havneområdet (sjøbunnen) i og utenfor Skottebrygga er automatisk fredet som ankerplass/kulturminne under vann (Dive-analysen s. 41).

5.1.1.3 Båtbyggerier

Vi må anta at båtbygging har foregått langs hele Larvikskysten i mange århundrer, men noe av det første vi kjenner til i skriftlige kilder er fra 1690-tallet. Da fikk grev Ulrik Frederik Gyldenløve bygget et stort

¹¹ Asplan Viak AS: "Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Tollerodden-Herregården, Larvik", s. 33.

¹² Asplan Viak AS: "Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Tollerodden-Herregården, Larvik", s. 15.

¹³ Opplysninger fra Askeladden "Frithjof II" og "Jærbuen II", Opplysninger fra høringsuttalelse fra Foreningen Larvik Sjøfartsmuseum

¹⁴ Stiftelsen Tollerodden, "Colin Archer - Den verdenskjente båtkonstruktøren på Tollerodden", s. 69 - 72.

skip, trolig ved en kran innerst i Hølen. Det militære orlogsverftet i Stavern kom til i 1750-årene, og omtrent på samme tid oppstod det et båtbyggeri i Kjerringvik som produserte små seilskuter. Hølen har hele tiden vært et sentralt sted for båtbygging og det ble opprettet et verft her i 1781. I seilskutetida på midten av 1800-tallet ble det drevet verft for båt- og skipsbygging flere steder langs kysten, og noen av de største lå ved Hølen, ved Jordfallen og på Torstrand. Ved Hølen bygget M. Oppen & Co. seilskuter, drev rederi og sagbruk. På østsiden av Hølen var det også et stort verft, kjent som "Bærjeværven", som hovedsakelig drev med reparasjon, utrustning og kjølhaling av skip. Utover på 1900-tallet ble jernskipene dominerende og de ble bygget ved det gamle verkstedet på Hølen og på Revet.¹⁵

Figur 6: Fram ved sjøsettingen i Rekkevik 1892, Foto: ukjent

Et verft som skulle få en helt spesiell betydning i norsk polarhistorie var Laurvigs Strandværft i Rekkevik. I starten av 1890-tallet inngikk Fridtjof Nansen og Colin Archer et samarbeid om byggingen av polarskuta **Fram**, og i oktober 1892 ble den sjøsatt i Rekkevik. **Frams** første ferd var Nansens Nordpolferd i årene 1893-96, hvor skuta med en samlet skrogtykkelse på nesten 1 meter og en dampmaskin på 220 hestekrefter, utgjorde en trygg base for ekspedisjonen. Det er i dag ingen rester av båtbyggeriet, men det finnes en steinsetting som markerer omriset av **Fram**.¹⁶ Om Colin Archers båtbyggeri på Tollerodden, se kapittel 5.1.1.2.

Av de små båtbyggeriene har det vært svært mange langs Larvik-kysten. Midt på 1800-tallet var blant annet "Tenvikbåten" godt kjent og mye brukt av losere, denne ble bygget ved Tenvikporten litt nord for Ula. På Vestre Halsen startet Varilds båtbyggeri på 1880-tallet og virksomheten fortsatte senere på Torstrand. I 1937 overtok Gustav Wiksten Varilds båtbyggeri, under navnet Wikstens båtbyggeri. Her ble

¹⁵ Nyhus, Per: "Med blikket mot havet i 11.000 år", s. 108-110.

¹⁶ Stiftelsen Tollerodden: "Tollerodden - fra privat prakt til folkets oase", s. 33.

det hovedsakelig bygget fritidsbåter. Stavernsmannen Harald Johansen startet båtbyggeri i Stavern i 1920, der “Losen” nå har tilholdssted. I Kjerringvik drev Anders Olsen båtbyggeri.¹⁷

I dette kapittelet har Ødegaarden båtbyggeri i Viksfjord blitt valgt ut som et godt bevart eksempel på et av de mindre båtbyggeriene langs Larvik-kysten.

Ødegaarden båtbyggeri

Ødegaarden båtbyggeri ved Ødegårdsbukta i Viksfjord skal ha vært i virksomhet siden 1930-tallet, da Martin Ødegaarden startet å bygge prammer, seilskjuter/seilkogger og motorskjuter/motorkogger. Mange av disse benevnes i dag som skjuter. Martin Ødegaarden holdt på med sin virksomhet opp til 1960-tallet. Selve anlegget består av to buer og uteområder liggende langs fjellet og med kortsiden mot sjøen. På sjøsiden er det bygd et le mot sjøen. Både maler og interiør er bevart i buene, og dette er noe som gir anlegget en høy historisk verdi. I juni 2022 ble det bevilget penger til restaurering av Ødegaarden

Figur 7: Foto: Larvik kommune

Båtbyggeri, med Tjølling historielag som forvalter av bygningene. På sikt kan bevaringen av båtbyggeriet med dens beliggenhet nær Seilerhytta og småbåthavnen, være med på å skape nysgjerrighet på historien i et område som er i bruk. Det kan oppleves av mange og historien kan nå ut til brukere av stedet.¹⁸

Vernestatus: I april 2023 var det varslet oppstart av reguleringsplan for Ødegårdsbukta havn. Båtbyggeriet skal bevares.

Nåværende situasjon

Arealformål i kommuneplanens arealdel: Småbåthavn

5.1.1.4 Uthavnene Ula, Kjerringvik, Nevlunghavn og Helgeroa

Uthavnene Ula, Kjerringvik, Nevlunghavn og Helgeroa er levende boligområder, med innslag av fritidsbebyggelse, som alle er omfattet av § 8-6 “Bestemmelsessone for bevaring bebyggelse og kulturmiljø (BEV_8)” i kommuneplanens arealdel. De har også egne reguleringsplaner for bevaring.

Uthavnene er eksempler på steder som framstår i noe utstrekning som autentiske fra den tiden de begynte å utvikle seg. Selv om de alle har ulike kvaliteter og topografier, kan man til en viss grad vurdere dem likt. Disse kulturmiljøene viser samspillet mellom natur og kultur, de naturlige havnene egnet seg godt for handel og losvirksomhet. Bebyggelsen forteller oss om hvordan et lite tettsted oppstår rundt en hovednæring, med hovedsakelig tett, liten trehusbebyggelse lokalisert nær havnene. Alle de fire

¹⁷ Wordpress.com; [Båtbyggere i Stavern – KYSTKULTUR](#)

¹⁸ Notat v/ Ellen Margrethe Devold, 21.02.2022.

uthavnene er i dag yndete turistmål, og innbyr til opplevelser langs kysten. For at disse tettstedene skal holdes levende er det viktig med et fokus på bærekraftig forvaltning.

Ula

Figur 8: Ula med Ulakollen, 1972. Foto: Resvoll-Holmsen, Hanna

Ula ligger på den ytre delen av Torsøyhalvøya og er kjent som en liten los- og fiskerhavn. Man kjenner til bosetting i Ula fra 1760-årene. Som i de andre uthavnene var det losene og lostrafikken som gjorde det attraktivt å bosette seg i Ula. Ula hadde ikke en egen losstasjon, men var en loshavn under Kjerringvik. Det var ikke stor bosetning, men litt utpå 1800-tallet begynte stedet å vokse, og etterhvert passerte Ula Kjerringvik i folketall.¹⁹

En av Norges mest kjente losere, Anders Jacob Johanssøn, kanskje bedre kjent som Ulabrand (1815 - 1881), hadde sitt virke som los i Ula. I Ulabrands tid som los konkurrerte losene om oppdragene, og i mange tilfeller kunne losene kappseile mot hverandre for å gå skutene i møte. Det finnes mange historier om hvordan Ulabrands vågemot skaffet han oppdrag, og hvordan han reddet skuter trygt i havn. Ulabrand døde på sjøen høsten 1881 da han, hans sønn og en losgutt dro ut på oppdrag i kraftig uvær. Ulabrands hus finnes fortsatt i Ula, og på Ulakollen står det et monument over den berømte losen.²⁰

¹⁹ Krohn-Holm: "Tjølling bygdebok. 1: Kulturhistorien", s. 248

²⁰ Thoresen, Per: Anders Johanssøn i Norsk biografisk leksikon på snl.no. Nyhus, Per: Med blikket mot havet i 11.000 år, s. 67-72.

På begynnelsen av 1900-tallet begynte turistene å oppdage Ula, og etter hvert ble mange av husene solgt og tatt i bruk som sommerboliger. I 1925 ble Ula strandhotell bygget, men bygget gikk dessverre tapt i en brann i 1965.²¹ I kommuneplanens arealdel er to områder i Ula avsatt som bevaringsområder. Disse områdene er preget av en helhetlig trehusbebyggelse.

Vernestatus: Bygningstiljøet i Ula har vern gjennom hensynssone BEV_8 og gjennom reguleringsplaner. Mange av bygningene innenfor dette området er SEFRAK-registrert.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Boligbebyggelse
	Kartlagt som svært viktig friluftsområde
	Bestemmelsesområde: BEV_8 fysisk utforming av anlegg
	Reguleringsplan: Bevaring av bygninger (Plan-ID: 88.01)

Kjerringvik

Kjerringvik var fra gammelt av fiskehavn for gårdene på Hovland og Bergan ytre. I kilder fra 1546 nevnes det som et vadfiske for makrell. Da trelasthandelen blomstret på 1500-tallet var det en god ankerplass for skipene som skulle frakte tømmeret ut i Europa. Av kulturminner finnes det fortøyningsringer på svabergene som minner etter denne handelen.²²

Som lossted var Kjerringvik tidlig viktig og vi kjenner til bosetting fra 1720-tallet. Fra 1850-tallet var det tollstasjon i Kjerringvik. Det finnes også en del minner etter napoleonskrigene. Ved moloen til Fornet er det en inskripsjon på en fjellvegg som et minne over kystvaktsmenn som forhindret engelskmennene fra å kapre en brigg lastet med korn i 1808.²³

Figur 9: Utsyn fra Kjerringvik, Foto: Larvik kommune

Vernestatus: Bygningstiljøet i Kjerringvik har vern gjennom hensynssone BEV_8 og gjennom reguleringsplaner. Mange av bygningene innenfor dette området er SEFRAK-registrert. En telefonkiosk i bryggeområdet er statlig listeført av Riksantikvaren.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Boligbebyggelse
	Bevaringsområde: BEV_8 Fysisk utforming av anlegg
	Reguleringsplan: Regulert til bevaring av bygninger (Plan-id: 110.01)

²¹ Nyhus, Per: "Larvik A-Å", s. 606-607.

²² Nyhus, Per: "Larvik A-Å", s. 304.

²³ Nyhus, Per: "Larvik A-Å", s. 305.

Nevlunghavn

Nevlunghavn ligger innunder Regional plan for bærekraftig arealpolitikk (RPBA) og er dermed regnet som et kulturmiljø med regional og nasjonal verneverdi. På 1600-tallet skjøt sjøfarten i været, og i Nevlunghavn bosatte de første innbyggerne seg mot slutten av århundret. Losing og fiske var hovednæringen, og befolkningen her var uavhengig av jordbruket. Den tette trehusbebyggelsen i Nevlunghavn består i hovedsak av rundt 70 eiendommer. Den helhetlige trehusbebyggelsen har en viktig dokumentasjonsverdi som trehusarkitektur fra omtrent 1800 til 1920. På 1900-tallet begynte velstående turister å tilbringe feriene sine i Nevlunghavn, og gjestgiveriet, som fortsatt er i drift, ble startet i 1920. Oddanesand ble kjent som et flott badested, og siden den tid har turismen preget Nevlunghavn.²⁴

Figur 10: Nevlunghavn, Foto: Larvik kommune

Av immateriell kulturarv tilknyttet Nevlunghavn kan sagnet om Humlesekken nevnes. Humlesekken er et skjær som ligger rett utenfor Nevlunghavn og som har en stor stein liggende på seg, kalt Munken. Sagnet forteller om tre jutuler som alle var friere til en jomfru på Jomfruland. Hun skal ha bestemt at den av jutulene som kunne kaste en stein lengst fra Jomfruland skulle få henne. En av disse steinene havnet på Humlesekken. De to andre, Karisteinen og Helleholmsteinen, ligger inne i Nevlunghavn, Karisteinen ved brygga, og Helleholmsteinen i en privat hage. Den jutulen som kastet Helleholmsteinen kastet lengst og skal ha etter sagnet ha vunnet jomfruen.²⁵

²⁴ Vestfold fylkeskommune, "Nevlunghavn".

²⁵ Vestfold fylkeskommune, "Nevlunghavn".

Vernestatus: Bygningstiljøet i Nevlunghavn har vern gjennom hensynssone "Regionalt og nasjonalt viktig kulturmiljø" i RPBA, hensynssone bevaring i BEV_8 og gjennom reguleringsplaner. Mange av bygningene innenfor dette området er SEFRAK-registrert. En telefonkiosk i bryggeområdet er statlig listeført av Riksantikvaren.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Boligbebyggelse/ Småbåthavn Kartlagt som svært viktig friluftsområde Bestemmelsesområde: BEV_8 hensyn bevaring bygning og annet kulturmiljø Reguleringsplan: Regulert til bevaringsområde (Plan-id: 237.01) RPBA: Regionalt og nasjonalt viktig kulturmiljø
----------------------------	--

Helgeroa

Helgeroa har vært et svært viktig knutepunkt for trafikken mellom sjø og land fra før-reformatorisk tid og opp til vår egen. Helgeroa var endepunkt på Raveien gjennom Vestfold. På 1600-tallet ble det opprettet et tolloppsyn for å kontrollere trafikken og allerede fra 1660-tallet kjenner vi til det første vertshuset. Fra 1500-tallet var Helgeroa også havn for trelasttrafikken og skipet ut tømmer spesielt fra sagbrukene på Halle og Dolven.²⁶ Fra 1801 viser folketellingene at det store flertallet av innbyggerne i Helgeroa var sjøfolk og fiskere.²⁷ Losvirksomhet var både viktig som en måte å livnære seg på, og for båttrafikken som skulle inn mot Helgeroa.²⁸ I dag er Helgeroa kjent som en sommerperle og et turiststed.

Figur 11: Helgeroa, 1907, Foto: Wilse, Anders Beer

Vernestatus: Bygningstiljøet i Helgeroa har vern gjennom hensynssone BEV_8 og gjennom reguleringsplaner. Mange av bygningene innenfor dette området er SEFRAK-registrert. Anjushuset like øst for havna er fredet.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Boligbebyggelse/Småbåthavn Bevaringsområde: BEV_8 hensyn bevaring bygning og annet kulturmiljø Reguleringsplan: Regulert til bevaringsområde (planid: 1996.05.01)
----------------------------	--

²⁶ Nyhus, Per: "Larvik A-Å", s. 226-227.

²⁷ Høydal. Hallgrim: "Der landevei og sjø møtes - Helgeroa på 1800-tallet", s. 102.

²⁸ Høydal. Hallgrim: "Der landevei og sjø møtes - Helgeroa på 1800-tallet", s. 118.

5.1.1.5 Malmøya

Malmøya er Larviks største saltvannssøy og det har trolig vært bosetting her siden 1300-tallet. Fra 1680 var øya på greve Ulrik Frederik Gyldenløves hender, og senere under Treschow. I følge Tjølling bygdebok forsøkte greven å anlegge en jaktpark på Malmøya og satte ut dådyr som etter hvert formerte seg. Disse skal ha blitt tatt av rovdyr etter noen år, og noen flere forsøk på jaktpark ble ikke satt i gang.²⁹ I 1896 opprettet Treschow et "fasaneri" på Malmøya. Det ble gjennomført storstilte fasan- og harejakter, og Treschow inviterte gjerne de mest prominente gjestene, blant annet flere kongelige, på jakt. Nord på øya ligger fortsatt "kongebrygga" som ble bygget spesielt for disse kongebesøkene.

Under andre verdenskrig bestemte nazistene seg for å bruke Malmøya som et sted for et kystfort. Det ble anlagt kanon- og skytestillinger, bunkere, tilfluktsrom og diverse bygninger som tilsammen var beregnet på omtrent 120 mennesker. De tyske soldatene ble satt til å rydde Malmøya for miner etter krigens slutt. Etter krigen ble anlegget overtatt av Kystartilleriet og anleggene ble både utvidet og modernisert flere ganger før det ble nedlagt i 1996. I 1997 ble flere av minnene og bygningene etter denne virksomheten revet, blant annet "kommandosentralen" og kjøkken- og spisesalsbygningen. Likevel finnes det en del kulturminner etter andre verdenskrig igjen på øya, som det er viktig å verne om.³⁰

I 1947 stilte arbeiderne ved sliperiet et spørsmål til Treschow om muligheten for opprettelsen av et feriehjem for de ansatte. Treschow var positiv og opprettet dette på Malmøya. Den gamle jakthytta fungerte som dette fram til et nytt bygg stod klart i 1956. Feriehjemsforeningen ansatte egen bestyrer og det ble arrangert svært mange aktiviteter i ferieukene, som dans, musikk og idrettskonkurranser. Etter hvert begynte mange av brukerne å bygge egne hytter, og den siste bestyreren på feriehjemmet sluttet i 1979. I 2001 ble Malmøya overtatt av Larvik kommune. Øya er nå avsatt som friområde og søndre del av øya er et naturreservat. Det er mulig å leie seg inn i bygningene til feriehjemmet for privatpersoner, skoleklasser og andre organisasjoner i sommerhalvåret. Malmøya har blant annet vært brukt i programmet til Den kulturelle skolesekken.

Malmøya er et viktig kulturmiljøområde i Larvik kommune fordi øya inneholder mange forskjellige lag av historie. Øya har vært i bruk fra før-reformatorisk tid og til nåtid med hytte og ferie-virksomhet. Med minnene fra grevskapet, fasan- og harejakten, og restene etter kystfortet, har Malmøya en stor verdi som historieforteller, som et sted for både natur- og kulturopplevelser og som et utfartssted.

Vernestatus: Malmøya er kartlagt som et svært viktig friluftsområde, og ligger i hensynssone for bevaring av kulturmiljø (H570_1). Tre bygninger på Malmøya er SEFRAK-registrert.

Nåværende situasjon

Arealformål i kommuneplanens arealdel: Grønnstruktur - Friområde

Angitt hensynssone: H570_1 Bevaring kulturmiljø (kk)

5.1.2 Kulturminner og kulturmiljøer i Lågendalen

Før det ble bygd ut veier og bilen kom i bruk, var elver og innsjøer blant de mest effektive transportårene. Fossene i vassdragene fungerte som drivkraft for møller, sager og andre bedrifter med behov for kraft. Slik virksomhet legger igjen spor i naturen. Både langs Lågen, Farris og tilhørende sideelver vil man kunne finne spor etter slik menneskelig virksomhet. Noen steder har man manipulert

²⁹ Krohn-Holm, Jan W.: "Tjølling bygdebok, bind 2", s. 80-81.

³⁰ Bjørvik, Tor: "Kulturminner i Larvik-distriktet", s. 175-176.

de naturlige elveløpene for å få fram tømmeret mest mulig effektivt, andre steder finner vi rester etter kverner, sager og demninger. Det er likevel ikke bare bruken av vann og vassdrag som har hatt betydning for områdene.

Langs Lågenvassdraget har det vært virksomhet i mange århundrer. Ved munningen av Lågen i Larvik vokste det fram et strandsted som egnet seg godt til trelasthandel. Trolig har begynnelsen på denne handelen startet tidlig, men det finnes lite kilder fra før 1500-tallet. Trelasthandelen ved elvemunningen av Lågen og Farris var den spede begynnelsen på Larvik som by.³¹ Handelen skapte arbeidsplasser og var en viktig levevei og et kombinasjonsbruk for mange gårdbrukere langs hele Lågen. Skogbruk, tømmerfløting og drift av møller, sager og kraftverk finnes det spor etter både i selve Lågen, men også i de mange sideelvene som renner ut i vassdraget.

Figur 12: Flåtefiske i Numedalslågen, Foto: Larvik kommune

En viktig immateriell kulturarvsbærer i Lågendalen som må nevnes, er det spesielle flåtefisket. Flåtefiske er et tradisjonelt elfefiske etter laks med en landfast innretning, som holdes i hevd i de nedre delene av Numedalslågen. Flåtefiske har vært skatlagt siden 1700-tallet, men det antas å ha en forhistorie helt tilbake til middelalderen i ulike former for elfefiske. I stilleflytende deler av elva legges en bred flåte 10-15 meter utover fra bredden. Et nedsenket garn leder laksen utover til en garnpose lengst ute på flåten, der strømmen er noe sterkere. Laksens bevegelser i posen utløser en bjelle i vakthytta ytterst på flåten, og fisken kan heises opp med et vindespill. I dag er fisket konsesjonsbelagt og sesongen er regulert.³²

5.1.2.1 Kjærrafisket

I Lågen har laksefisket vært en viktig økonomisk levevei i flere hundre år, og betegnelsen "Kjærrafisket" er å finne helt tilbake til slutten av 1300-tallet. Det finnes flere typer forskjellige fiskeinnretninger langs hele vassdraget.

³¹ Tråen, Even et.al: "Livet langs Numedalslågen", s. 67.

³² Mæhlum, Lars: "Flåtefiske i Store norske leksikon på snl.no."

Mange av de gamle fiskeinnretningene ved Kjærrefossen er fortsatt intakte, og skaper derfor et unikt levende kulturhistorisk miljø. Fossen har sitt navn etter fiskeinnretningen “kjer” som var en vanlig fangstmetode i elver. Fisken som går motstrøms sluses inn i en teine og blir innesperret til den blir fisket opp med håv.³³ Kjærrefisket foregikk fram til 1958, og anlegget var i ferd med å forsvinne fram til det skjedde en stor gjenoppbygging i det østre fosseløpet på starten av 1990-tallet. Etter gjenåpningen har det hvert år vært en attraksjon å komme å se på Kjærrefisket.³⁴ Kjærrefisket og området rundt er tatt inn i RPBA som et utvalgt kulturmiljø med regional og nasjonal verdi. Området er også en del av UNESCO Global Geopark gjennom Gea Norvegica Geopark.

Kjærrefisket har stor verdi som levende kulturarv, som forteller om en særegen næringsvirksomhet som strekker seg mange hundre år tilbake i tid.

Stubbevillaen, også kjent som Lakselottet, lå på toppen av en bakkekant mot Lågen, nær Kjærrefossen. Anlegget ble brukt som oppholdssted for britiske laksefiskere, de såkalte *lakselordene*. Lakselottet representerte sportsfiske og turisme i Lågendalen, og var et unikt kulturhistorisk minnesmerke over Kjærrefisket som et internasjonalt reisemål for turisme og rekreasjon på slutten av 1800-tallet.³⁵ Lakselottet var fredet av Riksantikvaren, men gikk dessverre tapt i en brann i 1993. Stiftelsen Kjærre Fossepark har tatt initiativ til et forprosjekt for å undersøke muligheten for å gjenoppbygge Lakselottet. Målet er å synliggjøre sportsfisket og friluftslivet knyttet til elva og laksen, i kombinasjon med områdets mange enestående kulturhistoriske fiskemetoder.

Figur 13 : Lakselottet før det gikk tapt i brann i 1993. Foto: Lånt av Stiftelsen Kjærre Fossepark

Vernestatus: Kjærrefossen og området rundt er registrert som regionalt og nasjonalt viktig kulturmiljø i RPBA. Området er også regulert til spesialområde bevaring av kulturlandskap, og det er en del av UNESCO Global Geopark gjennom Gea Norvegica Geopark.

Nåværende situasjon

Arealformål i kommuneplanens arealdel: Friområde/ LNF-område/ Bruk og vern av sjø og vassdrag med tilhørende strandsone.

Kjærre Fossepark og omegn er også kartlagt som svært viktig friluftsområde.

Reguleringsplan: Spesialområde bevaring kulturlandskap

RPBA: Regionalt og nasjonalt viktig kulturmiljø

³³ Dybdahl, Audun: “Kjer i Store norske leksikon på snl.no.”

³⁴ Tråen, Even et.al: “Livet langs Numedalslågen”, s. 245-247.

³⁵ “Fredete bygninger og anlegg i Vestfold”, s 40-41.

5.1.2.2 Herlandelva og Helveteshølen

Ved Omholt fjell i Sandsvær finnes den øverste kilden til Herlandelva. Elva renner ut i Lågen litt nord for sentrum av Svarstad. Spor ved fossene viser at det har vært mølledrift og sagbruksdrift i mange hundre år. I omtrent 14 kilometer av elva har det blitt fløtet tømmer og fallet var her på omtrent 120 meter ned til Lågen.³⁶ Ved Nakjem er det kjent at det fantes en sag fra begynnelsen av 1600-tallet, og at det ble fløtet tømmer til denne saga fra 1667.³⁷ Det ble fløtet tømmer til sagbrukene, men det ble også fløtet lakterved fra sideelvene og bekkene. Lakterved er kortere tømmerstokker som kunne bli fløtet i mindre bekker. Lakterveden ble fløtet ned til Larvik hvor den ble brent til trekull til bruk ved jernverket i Hammerdalen. I fossene kan det dokumenteres mølle- og kverndrift hele 600 år tilbake i tid. Den siste mølla forsvant i en brann i 1999.³⁸

Langs Herlandelva ble det bygget tre hoveddammer som fortsatt er godt synlige i terrenget. Høymyrdammen ligger lengst opp ved Høymyrbekken. I Høymyrbekken ble det mest sannsynlig fløtet lakterved. Dammen som fortsatt kan sees i dag er en steindam fra 1923. Denne dammen ble brukt for å kunne tilføre ekstra vann til fløtningen i Herlandelva. Bergandammen og Nummerdammen er begge steindammer fra 1890.³⁹

Figur 14: Ved Nummerdammen er det tydelige tegn på forfall i damkonstruksjonen. Foto: Larvik kommune

Det ble lagt ned mye arbeid for at fløtingen skulle gå så godt som mulig nedover i Herlandvassdraget. Blant annet ble det lagt beslag i steinsettingen oppover hele elva, som en forbindelse som skulle hindre en flom fra å løsne steinene. Det finnes også forbygninger og murkanter langs hele elva som skulle gjøre det enklere å lede tømmeret. Når tømmeret kom ned til det som kalles Helveteshølen hopet det seg ofte opp i store, kaotiske tømmerkasser som kunne ta flere uker å løse opp. Navnet "Helvete" stammer nettopp fra disse opphopningene.⁴⁰

Det er også immateriell kulturarv knyttet til Herlandvassdraget. Ved Bergandammen står fortsatt ei fløterhytte, og her blir det fortalt at det var fest og dans for folket som bodde i nærheten. Helveteshølen har vært mye brukt som badeplass, spesielt etter at tømmerfløtingen tok slutt i 1958.⁴¹ I våre dager er det gjort tiltak for å oppgradere Helveteshølen som badeplass med blant annet stirydding og nytt stupebrett.

³⁶ Tråen, Even et.al: "Livet langs Numedalslågen", s.207.

³⁷ Bjørvik, Tor, "Herlandelva og Dalelva - 2 fløtningsvassdrag i Lardal", s. 4-5.

³⁸ Tråen, Even et.al: "Livet langs Numedalslågen", s.208.

³⁹ Bjørvik, Tor, "Herlandelva og Dalelva - 2 fløtningsvassdrag i Lardal", s. 5-7.

⁴⁰ Samtale med Tor Bjørvik, 17.10.2023.

⁴¹ Samtale med Tor Bjørvik, 17.10.2023.

Herlandvassdraget forteller en viktig del av Lardals industrihistorie og viktigheten av tømmerfløtingen. Alle tiltakene som ble gjort oppover elva med tre dammer, forbindinger og steinsettinger, samt at man besluttet å endre elvas naturlige løp, forteller oss mye om den viktige rollen denne sideelva til Lågen hadde. Herlandelva har i så henseende en stor kunnskapsverdi, og mange av kulturminnene er lett synlige i terrenget. På lokalt initiativ er det startet arbeid med å opprette stier langs elva, og det er gjort utbedringer ved badeplassen i Helvete. Det er et stort potensial for å legge til rette for natur- og kulturopplevelser langs hele vassdraget. Det foreligger planer om reguleringsarbeid for Herland elvepark. I et slikt arbeid og for den videre forvaltningen vil kulturminneverdiene i området spille en viktig rolle.

Vernestatus: Det finnes ingen bestemmelser for Herlandvassdraget og Helveteshølen som kulturmiljø og kulturlandskap.

Nåværende situasjon

Arealformål i kommuneplanens arealdel: Bruk og vern av sjø og vassdrag med tilhørende strandsone.

5.1.2.3 Seterdrift i Lågendalen

Seterdriften i Lågendalen har foregått i mange hundre år. I Larvik kommune er det i alt registrert 200 setre, 96 i Lardal, 86 i Hedrum og 18 i Brunlanes. Det vil si at Lågendalen, med sine 182 registrerte setre, var en stor seterdal i Vestfold. Med store skogarealer relativt langt unna gårdene, ble det naturlig med setre for sommerbeite i skogene. Flere gårder kunne ha seter på den samme vollen og antall gårder som nyttiggjorde seg av seterdrift var derfor større enn antallet setre. Fra 2007-2011 gjennomførte avdeling Kulturarv i Vestfold fylkeskommune en omfattende undersøkelse av seterdriften i Vestfold. Ved Øvre Herlandseter fant man spor etter en rydningsbrenning som kan stamme allerede fra 200-tallet. Det vil si at tradisjonen med seterdrift i Lågendalen trolig er svært gammel. På slutten av 1800-tallet sank seterdriften, og i 1959 var det kun 25 setre i drift i Vestfold. Den siste setra i drift var Kolshedde seter i Styrvoll, som hadde sin siste sommer i 1981.⁴² Som et eksempel på en typisk seter i Lågendalen har Nordgardsetra blitt valgt ut. Begrunnelsen er at dette for øyeblikket er den eneste setra i Vestfold som er i bruk, og som tilbyr kurs og formidler kunnskap om tradisjonell seterdrift.

Nordgardsetra

Nordgardsetra var seter for 8 gårdsbruk på Nordre Steinsholt. På det meste sto det 15 bygninger på setervollen på Nordgardsetra. På stedet hvor Nordgardsetra ligger nå, er den avtegnet på kart i 1825, og trolig er den nåværende setra omtrent fra denne tiden. Den ordinære seterdriften på Nordgardsetra ble nedlagt i 1961, men i 1990 startet Vestfold 4H opp igjen med seterdrift i kombinasjon med åpen servering. I 2005 var det to størrhus og to fjøs som stod igjen fra den opprinnelige setertida, samt at Vestfold 4H hadde bygget tre nye hus. Nordgardsetra er som nevnt den eneste setra i drift i Vestfold.⁴³ Selv om ikke alle bygningene på den nåværende Nordgardsetra er opprinnelige, er den et unikt eksempel på immateriell kulturarv i bruk. Her holdes gamle setertradisjoner i hevd, det tilbys seterkurs, og de besøkende kan være med på separering, ysting og koking av prim, delta i fjøsstell, eller besøke bakstehuset. På den måten videreføres viktig kunnskap om gamle, tradisjonelle setertradisjoner. Det er viktig å legge forholdene til rette for at virksomheter som denne kan holdes i hevd.

Vernestatus: Seterstølen er registrert som et uavklart kulturminne hos Riksantikvaren.

⁴² Bjørnvik, Tor: "Seterliv i Lågendalen"s. 8-9.

⁴³ Bjørnvik, Tor: "Seterliv i Lågendalen"s. s. 82-83.

Nåværende situasjon

Arealformål i kommuneplanens arealdel: LNF-område

5.1.2.4 To samferdselsminner***Den gamle bensinstasjonen i Kvelde***

I 1937 ble en liten bensinstasjon bygget i krysset mellom Kveldeveien og Futejordet i Kvelde. Bensinstasjonen bestod av en liten bu med et utvalg av rekvisitter til bil og motorsykler og to frittstående bensinpumper. Stasjonen ble nedlagt i 1963, men har stått uendret siden etableringen, med unntak av at bensinpumpen er fjernet. I etterkrigstiden fantes det mange små bensinstasjoner med omtrent lik utforming i området, men denne er en av få som er igjen i sin opprinnelige form. Stasjonen hadde funksjonell sammenheng med landhandleriet på andre siden av gaten, og det var landhandler Borger Herland som fikk stasjonen bygget i 1937. De to bygningene dannet et lite næringsmiljø som ble drevet av samme familie, og de to byggene har fremdeles en visuell sammenheng.

Figur 15: Den gamle bensinstasjonen i Kvelde i 2023. Foto: Larvik kommune

Bensinstasjonen representerer kunnskapsverdier knyttet til samferdsel og overgangen til et motorisert samfunn i en bygd som Kvelde. Plasseringen ved Kveldeveien og i sammenheng med den tidligere butikken viser at dette var en viktig ferdselsåre. Størrelsen og utformingen på bygningen framstår også i tidstypisk funksjonalistisk stil.⁴⁴

Vernestatus: Avsatt til bevaring i reguleringsplan for Kvelde sentrum og tiliggende arealer (§ 8 - Spesialområde, BV2)

Nåværende situasjon

Arealformål i kommuneplanens arealdel: Kombinert bebyggelse og anleggsformål

Hvåra

Hvåra litt nord for Hvarnes har trolig vært et knutepunkt for å komme over Lågen i mange hundre år. Fra 1860-tallet ble det et fast fergested, og det ble til og med bygget en egen bolig til fergemannen på vestsiden av elva. Hvåra var et av de mest trafikkerte fergeleiene over Lågen. Etter hvert steg ønsket om

⁴⁴ Hedrum historielag, høringsuttalelse, 2024. Devold, Ellen Margrethe, Befaringsnotat 17.08.2023.

en broforbindelse, men det skulle gå en del år før denne endelig kom på plass i 1937. Den første broa var en hengebro, før den nåværende broen ble satt opp i 1978.⁴⁵

Mot slutten av 1800-tallet dukket det opp en del næringer og bedrifter rundt fergeanlegget. Blant annet var det både ysteri, landhandel, folkeboksamling og en telefonsentral i nærheten. Av gjenværende kulturminner i dag kan vi se spor av veien ned mot fergestedet, rester etter brukaret fra den eldste brua på østsiden og en rampe for tømmerbiler som lempet tømmerlass i Lågen. Det er også knyttet immateriell kulturarv til stedet. Det har blitt fortalt om dans og idrett på isen om vinteren, og om at stedet var en møteplass for hyggelige lag. Et av de tydeligste kulturminnene i området er flommerkene som er hogd inn i en bratt fjellvegg like nord for brukaret. Her er det merker etter alle flommer i Lågen fra 1822 og det nyeste fra 1987. Den høyeste markeringen er fra en storflom i 1927.⁴⁶

Mange av kulturminnene tilknyttet Hvåra har delvis forsvunnet, og selv om området fremdeles er krysningssted med broforbindelsen, finnes det ikke noe igjen av det lille samfunnet med ysteri og landhandel som dukket opp mot slutten av 1800-tallet. Likevel forteller området om samferdselshistorie. Akkurat ved dette stedet snevres Lågendalen inn, med bratte fjellsider på begge sider, som gjør at naturen skapte et naturlig sted for mennesker å bevege seg fra øst til vest. Det viser samspillet mellom natur og kultur. De tydeligste kulturminnene er flommerkene, som i seg selv er gode historiske indikatorer. Av disse grunnene fortjener Hvåra å bli trukket fram som et kulturmiljø i Lågendalen.

Vernestatus: Hvåra har ingen hensynssoner knyttet til bevaring.

Nåværende situasjon

Arealformål i kommuneplanens arealdel: Bruk og vern av sjø og vassdrag med tilhørende strandsone /Vei / LNF-område.

⁴⁵ Bjørvik, Tor: "Kulturminner i Larvik-distriktet", s. 228-229.

⁴⁶ Bjørvik, Tor: "Kulturminner i Larvik-distriktet", s. 228-229.

5.1.3 Kulturhistoriske miljøer i Larvik by

I Larvik, som i de fleste andre byer, er bymiljøene under stadig press. Byen er endret og endres stadig i

Figur 16: Utsyn over Larvik by, Foto: Larvik kommune

takt med byutviklingen. Avveining mellom ulike hensyn, og diskusjoner om og vurderinger av hva som bør bevares og hva som kan fjernes, må tas både ved store og mindre utviklingsprosjekter. Bygninger og anlegg med kulturhistorisk verdi i bymiljøer er spesielt sårbare når det gjelder utbygging, ombygginger og riving. En gradvis fjerning av originale strukturer fører til svekking av kulturminneverdiene både i større kulturmiljø, men også når det gjelder enkeltbygninger.

For stående bygninger nyere enn 1850 som har kulturminneverdier, men som ikke er fredet, kan det være krevende å sikre ivaretagelse, spesielt dersom disse ligger utenfor bevaringsområder i kommuneplanens arealdel eller reguleringsplaner. I Larvik har en del bygninger fått benevnelsen "bygg med antikvarisk verdi", som skal forsøke å bøte på dette, slik at aktuelle tilfeller blir sikret vern gjennom plan- og bygningsloven.

For å skape bærekraftige byer og samfunn er ivaretagelse og gjenbruk av allerede eksisterende bygningsmasse et viktig middel og mål. Det er viktig at slik gjenbruk gjøres på et godt faglig grunnlag og at prosjekter vurderes av personer med kulturminnefaglig kompetanse.

5.1.3.1 Langestrand

Langestrand ble anlagt på grunnen til gårdene Jordfallet og Damsbakken. Med sin plassering like vest for Hammerdalen, ble området etablert i sammenheng med jernverket, sagene og mølledriften i dette området. Navnet kommer etter all sannsynlighet fra Lange-familien, som hadde eierskapet på jernverket på 1600-tallet. Langestrand blir første gang nevnt i 1670 under dette navnet. Gjennom 1700- og 1800-tallet jobbet de fleste gutter og menn som var bosatt på Langestrand, på jernverket. Etter hvert vokste det fram et eget samfunn på Langestrand med blant annet egen skole og kirke. I 1820 ble Langestrand innlemmet som en del av Larvik by, men det var fortsatt industrien langs Farriselva som dominerte området.

Langestrand er en bydel som har fått vokse fram over tid uten å bli utsatt for brann, og har derfor både aldersmessig og stilmessig en høy variasjon i bygningsmassen og gateløpene. Bebyggelsen preges av malte trehus i 1-3 etasjer. Ved verksområdet og langs innfartsårene er det flere bygninger som har byggkjerner fra 1600-tallet. Mye av industribebyggelsen ved jernverket er bevart, til tross for at jernverket ble nedlagt så tidlig som i 1868. Oppover mot Høysteinane preges byggeskikken av småhusbebyggelse i 1800-talls sveitserstil.

Langestrand forteller en viktig historie om en arbeiderbydel fra Larviks tidligste industrihistorie, som har fått lov til å vokse og endre seg uten å bli preget av bybrann. Dette gjør at gateløpene, bebyggelsen og hagene har utviklet seg dynamisk og skaper et unikt miljø som i tillegg til å fortelle historien om en industri, også gir oss et viktig innblikk i sosialhistorien.⁴⁷

Vernestatus: Langestrand har vern gjennom kulturmiljø og kulturlandskap av nasjonal interesse, hensynssone regionalt og nasjonalt viktig kulturmiljø i RPBA, hensynssone BEV_1 og reguleringsplan bevaringsområde. Mange bygninger er merket med antikvarisk verdi og har vern gjennom plan- og bygningsloven. Svært mange bygninger er SEFRAK-registrerte. Langestrand kirke har vern som statlig listeført kirke hos Riksantikvaren. Eidgata 12 er fredet.

Nåværende situasjon

Kulturmiljø og kulturlandskap av nasjonal interesse

RPBA: Regionalt og nasjonalt viktig kulturmiljø

Kommunedelplan Larvik by: Hensynssone bevaring kulturmiljø BEV_1

Reguleringsplaner for bevaring.

5.1.3.2 Storgata og Steinane

Den aller første bebyggelsen i byen Larvik vokste fram langs Stranden mellom utløpet av Farriselve og bort mot Tollerodden. Det var et skarpt skille mellom handelsborgerne og fiskere, sjøfolk og arbeidere i Larvik. I 1692 ble det formalisert at borgere som drev med handel, skipsfart og håndverk skulle bo i "det rette Larvik". Området som ble regnet som "det rette Larvik" var Stranden (senere Storgata) og Stenene (Steinane). Arbeidsfolk skulle bo på frigrunnene utenfor byen, og ble regnet som leilendinger. Arbeiderne fikk ikke lov til å drive handel, men slapp til gjengjeld å betale skatt.⁴⁸

Figur 17: Storgata 1860-70-årene.
Foto: Per Nyhus lokalhistorisk
fotosamling, lånt fra fotoweb
Vestfoldmuseene IKS

⁴⁷ Larvik kommune: "Kulturminneanalyse for Larvik by 2004" s. 64-65 og Vestfold fylkeskommune: "Kulturmiljøer i Larvik".

⁴⁸ Vestfold fylkeskommune: "Kulturmiljøer i Larvik".

Storgata gikk i bue langs havnen og sluttet på Tollerodden. Bebyggelsen langs Storgata bestod av store kjøpmannsgårder og var større staselige bygninger kalt patrisierhus. Bak husene lå store hager med terrasseoppbygging. Langs strandkanten fantes det trelast- og tømmeropplag, og noen bryggepirer med tilhørende pakkhus.⁴⁹

Steinane er sammen med Storgata Larviks eldste bydel. Steinane har små og bratte gater, som var bebygd med småhus som til en viss grad var tilpasset terrenget. Den eldste bebyggelsen ligger vendt mot gatene, men det er variasjon i hagene. Innbyggerne i denne bydelen bestod stort sett av håndverkere. Det var også en del som jobbet i profesjonsfag som tjente kjøpmennene langs Storgata.⁵⁰

I 1792 tok en storbrann med seg 52 eiendommer langs Storgata, mellom Bøkkerfjellet og Teaterhuset Munken, og oppover Steinane. Rundt 1800 ble det ført opp nye hus på høye kjellere, mange av dem på murer som sto igjen etter brannen. I 1881 ble jernbanen anlagt, og den gamle Storgata ble kuttet av jernbanesporet. Da fikk den østre delen av Storgata nytt navn og ble hetende Kirkestredet. Mer om Kirkestredet kan leses i kapittelet om Herregården og Tollerodden.⁵¹

Storgata og Steinane er et viktig kulturmiljø som består av gateløp, hager og bygninger med historie tilbake til 1700-tallet. Kulturmiljøet forteller en viktig del av Larviks byhistorie.

Vernestatus: Storgata og Steinane ligger under kulturmiljø og landskap av nasjonal interesse, RPBA og under hensynssone BEV_3 i kommunedelplan for Larvik by. Flere bygninger har fått betegnelsen "antikvarisk verdi" og er vernet gjennom plan- og bygningsloven. Tollboden (Storgata 19 A) og Larvik jernbanestasjon er fredet.

Nåværende situasjon	Kulturmiljø og kulturlandskap av nasjonal interesse
	RPBA: Regionalt og nasjonalt viktig kulturmiljø
	Kommunedelplan for Larvik by: Hensynssone bevaring BEV_3
	Reguleringsplaner for bevaring.

5.1.3.3 Herregården og Tollerodden

I 1671 ble Larviks grevskap opprettet, som det første i Norge. Stattholder i Norge og halvbror av kong Christian V, Ulrik Frederik Gyldenløve, ble den første greven av Larvik.⁵² Gyldenløve satte preg på byen, både når det gjaldt forvaltning og byggverk. Mactsenteret ble flyttet fra området rundt Farriselva til Stranden, der borgerskapet hadde etablert seg.⁵³ I 1674 starter byggingen av Gyldenløves residens, bedre kjent som Herregården. Herregården sto ferdig i 1677. Den store omkringliggende hagen, som var Norges største, var trolig ferdig rundt 1680.⁵⁴ Herregården som vi har den i dag, var ment som et midlertidig oppholdssted for greven, mens han fikk bygget et stort steinslott nordøst for bygningen. Steinslottet sto ferdig i 1699, men ble aldri tatt i bruk og ble revet rundt 1760.⁵⁵ Sommeren 2022 ble det

⁴⁹ Vestfold fylkeskommune: "Kulturmiljøer i Larvik". og Asplan Viak AS: "Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Tollerodden-Herregården, Larvik" s. 32.

⁵⁰ Vestfold fylkeskommune: "Kulturmiljøer i Larvik" og Larvik kommune: "Kulturminneanalyse for Larvik by 2004", s.52-53.

⁵¹ Asplan Viak AS: "Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Tollerodden-Herregården, Larvik" s. 32.

⁵² Asplan Viak AS: "Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Tollerodden-Herregården, Larvik", s. 8-9.

⁵³ Asplan Viak AS: "Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Tollerodden-Herregården, Larvik", s. 11.

⁵⁴ Asplan Viak AS: "Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Tollerodden-Herregården, Larvik", s. 11.

⁵⁵ Vestfold fylkeskommune, "Herregården og Tollerodden"

gjort utgravninger i Herregårdshagen, og det ble funnet murfundamenter og murrester etter steinslottet. Herregården ble fredet i 1923.

Langs Herregårdsbakken finnes det inskripsjoner i steinveggen fra ulike kongebesøk som har vært i Larvik. Den eldste inskripsjonen er fra 1685, og den yngste er fra 1971 da daværende kong Olav V var på besøk i Larvik i forbindelse med byens 300-årsjubileum. Inskripsjonene forteller en viktig historie om Larviks posisjon for de danske kongene, og er unike og viktige kulturminner.

Utenfor hovedporten til Herregården ble det anlagt alléer østover mot Torstrand, og mot Larvik kirke.⁵⁶ Larvik kirke ble oppført av Gyldenløve i samme år som Herregården (1677), men kirketårnet kom ikke opp før i 1760. Rett ved siden av kirken ligger

Laurvig Hospital. Hospitalet ble først oppført i 1735 av den andre greven i Larvik, Ferdinand Anton Danneskiold-Laurvig. Det ble opprettet for å gi opphold og understøttelse til fattige, og beboerne kom fra grevens virksomheter i Larvik. Det første hospitalet var en relativt liten tømmerbygning, og i 1760 ble den ombygget til den store murbygningen som vi kjenner i dag. Hospitalet eies i dag av en kommunal stiftelse og leies fortsatt ut til boligformål. Larvik kirke er listeført kirke hos Riksantikvaren, og Hospitalet ble fredet allerede i 1923.⁵⁷

Figur 18: Herregården i vinterskrud, Foto: Larvik kommune

Tollerodden og Skottebrygga var tollernes område fra slutten av 1600-tallet. Selve bygningen Tollerodden var bosted for tollerne fram til 1789, men det var tollvirksomhet på hele Tollerodden-området fram til 1888. Kirkestredet på Tollerodden var opprinnelig en del av Storgata før den ble delt av jernbanesporet da jernbanen kom til Larvik i 1881. Det finnes flere svært verneverdige hus langs Kirkestredet. Bebyggelsen ble spart for storbrannen på Storgata i 1792, og her finner vi noen av de eldste og best bevarte bygningene i Larvik. Et par eksempler er Kirkestredet 5 og Kirkestredet 9 ("Tollerodden"). Kirkestredet 5, som i dag huser Larvik sjøfartsmuseum, er fredet. Bygningen ble oppført i 1730 og har hatt en rekke ulike formål som prestebolig, tollbod, fabrikklokale og lagerlokale.⁵⁸ For omtale av Tollerodden og Skottebrygga som maritimt miljø, se kapittel 5.1.1.2.

I 2020 ble det gjennomført en DIVE-analyse (en kulturhistorisk stedsanalyse) for området Herregården - Tollerodden. Analysen konkluderer med at området har stor verneverdi som nasjonalt kulturmiljø, og at det er svært sårbart for endringer som kan ødelegge helhetsinntrykket.⁵⁹ I byutviklingsprogrammet for Larvik by, vedtatt av kommunestyret 15.12.2021, listes Herregårdshagen og flyttingen av Larvik Museum som et nøkkelprosjekt. Målet er å utvikle Herregården og skoleområdet ved gamle Mesterfjellet skole til

⁵⁶ Asplan Viak AS: "Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Tollerodden-Herregården, Larvik" s. 11.

⁵⁷ Asplan Viak AS: "Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Tollerodden-Herregården, Larvik" s. 14.

⁵⁸ Opplysninger fra Askeladden "Kirkestredet 5".

⁵⁹ Asplan Viak AS: "Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Tollerodden-Herregården, Larvik" s. 56.

en helårs kulturattraksjon med grønt fokus.⁶⁰ Dette prosjektet er et eksempel på samhandling om stedsutviklingen i et av de mest lesbare kulturmiljøene i Larvik kommune.

Vernestatus: Området Herregården - Tollerodden ligger under kulturmiljø og landskap av nasjonal interesse, regionalt og nasjonalt viktig kulturmiljø i RPBA og under hensynssone BEV_4 i kommunedelplan for Larvik by. Flere bygninger har fått betegnelsen antikvarisk verdi og er vernet gjennom plan- og bygningsloven. Mange bygninger er SEFRAK-registrert. Herregården (Herregårdsletta 6), Larvik sjøfartsmuseum (Kirkestredet 5), Laurvig Hospital (Colin Archers gate 5), og Larvik fengsel (Herregårdsletta 2), er fredete bygninger. Larvik kirke er listeført kirke hos Riksantikvaren.

Nåværende situasjon

Kulturmiljø og kulturlandskap av nasjonal interesse

RPBA: Regionalt og nasjonalt viktig kulturmiljø

Kommunedelplan for Larvik by: Hensynssone bevaring BEV_4

Reguleringsplaner. Diverse bevaringsområder

Havneområdet Skottebrygga: Båndleggingssone etter lov om kulturminner (H730_1)

5.1.3.4 Bøkelia

Bøkelia er boligområdet som ligger mellom Bøkeskogen og Kongegata. Bøkelia ble hardt rammet av storbrannen i 1902, og nesten all bebyggelse i området stammer fra de nærmeste årene etter brannen. Ned til Nedre Bøkeligate er det trehusbebyggelse nesten kun oppført i sveitserstil, mens det ble innført murtvang i bebyggelsen lenger ned. Murbebyggelsen har jugendpreg. Etter brannen ble området nyregulert og de bratte gatene er svært karakteristiske for området.

Bebyggelsen i Bøkelia er viktig i et kulturhistorisk perspektiv. Det viser en tydelig arkitektonisk stilepoke, og murbebyggelsen i nedre del av området forteller oss om tiltak for å forhindre en ny storbrann. Området preges av en helhetlig byggeskikk fra omtrent samme periode, som gir stedet svært høy verdi som kilde til kunnskap om arkitektur, byggeskikk og gateregulering. Området har stor bevaringsverdi.⁶¹

Figur 19: Bøkelia 1910-1920, Foto: Skarpmoen, Narve

Vernestatus: Flere bygninger i Bøkelia har fått betegnelsen antikvarisk verdi og er vernet gjennom plan- og bygningsloven. Mange bygninger er SEFRAK-registrert. Bøkelia er ikke regulert til bevaringsområde i

⁶⁰ Larvik kommune: "Byutviklingsprogram", s. 92.

⁶¹ Larvik kommune: "Kulturminneanalyse for Larvik by 2004" s. 62 og Nyhus, Per: "Larvik A-Å", s.652-653.

nåværende kommunedelplan for Larvik by. Bøkeli er et viktig område som bør vurderes tatt inn som et bevaringsområde i kommunedelplanen for Larvik by.

Nåværende situasjon

Arealformål i kommuneplanens arealdel: Boligbebyggelse

Bestemmelsesområde: Sentrumssone

5.1.3.5 Torstrand

Torstrand sørøst for Larvik sentrum vokste fram på grunnen til gården Fjellsnes. I 1673 kjøpte Ulrik Frederik Gyldenløve gården, og området utviklet seg etter hvert til å bli bosted og arbeidsplass for sjøfolk og arbeidere. Den eldste delen av Torstrand er området rundt Strandgata og Lille Strandgate, her var det en bosetning med 21 hus i 1675. I 1820 ble den eldste delen av Torstrand innlemmet i Larvik by. I 1854 ble området som kalles Torstrandmoa regulert inn i tydelige gatemønstre og området ble stadig utbygget fram til 1920-årene. Fram til 1850-årene var det kun noen båtbyggerier som utgjorde industrien på Torstrand, men fra 1860-årene startet industriutbyggingen og dette medførte en rask befolkningsøkning.⁶²

Figur 20: Torstrand, 1945-47 Foto: Mittet & co

Små og store bedrifter har preget Torstrand siden midten av 1800-tallet og har sysselsatt mange av Larviks borgere opp gjennom årene. Dampsager, båtbyggerier, diverse mekaniske verksteder, og en rekke andre store og små bedrifter holdt til i området. Av noen av bedriftene kan vi nevne glassverket, reipbanen, Alfred Andersens mekaniske verksted og Larvik smelteverk.

Torstrand forteller en viktig del av byens arbeiderhistorie og gir oss kunnskap om sosiale forhold, og arbeidernes forhold. Det gjenspeiles i arkitekturen og gatestrukturen. De gamle bedriftene som preget bydelen, har i stor grad blitt nedlagt, og sporene etter dem kan lett forsvinne dersom de ikke blir vektlagt i utviklingsprosjekter. Det er viktig at stedsutviklingen i området utnytter potensialet som ligger i ny bruk av kulturminner og kulturmiljø, og at endringer skjer "i dialog" med den historiske konteksten.

Vernestatus: Torstrand ligger under hensynssone BEV_5 i kommunedelplan for Larvik by. Flere bygninger har fått betegnelsen antikvarisk verdi og er vernet gjennom plan- og bygningsloven. Blant annet gjelder dette noen av produksjonsbygningene tilknyttet Alfred Andersen. Mange bygninger er SEFRAK-registrert.

⁶² Vestfold fylkeskommune: "Kulturmiljøer i Larvik".

Nåværende situasjon	RPBA: Regionalt og nasjonalt viktig kulturmiljø Arealformål i kommunedelplan for Larvik by: Boligbebyggelse Bestemmelsesområde: BEV_5 hensyn bevaring bygning og annet kulturmiljø
---------------------	---

5.1.3.6 Østre Halsen

I 1630-årene skal lensherren over Brunla len, Ove Gjedde, ha bygget en setegård av Gloppe, Halsen hovedgård. Dette er den første bebyggelsen vi hører om på Østre Halsen. Bygningen finnes det ikke spor etter i dag og den har trolig forsvunnet i løpet av 1600-tallet. Gården ble antagelig bygget for å befeste en god posisjon ved havnen i Hølen. Det som vi kan kalle en begynnelse på tettstedet Østre Halsen etablerte seg utover 1600-tallet, og i 1711 er det registrert 11 hus som er begrenset av Nordlyløkka og delvis av Halsegata (tidligere Storgata). Utover på 1800-tallet vokste Østre Halsen som tettsted, med større befolkningsutvikling i de periodene hvor ny industri ga flere arbeidsplasser. I 1781 opprettet Bøckmann en skipskran i Hølen som skaffet arbeid for flere, noe som også resulterte i flere boliger. Utover på 1800-tallet vokste tettstedet, og i 1900 var det registrert 153 hus med 924 innbyggere. Det var hovedsakelig skipsverftet til Hesselberg, senere Oppen, som skaffet arbeidsplasser og skapte et behov for flere boliger. I løpet av 1800-tallet fikk også Østre Halsen mange sosiale institusjoner som skolestyre, brannstyre, fattigstyre og boligvesen.

Den eldste bebyggelsen på Østre Halsen er liten og tettbygd og har vært skånet fra storbranner. Bebyggelsen forteller oss om framveksten av et tettsted og fremstår helhetlig. De eldste bydelene på Østre Halsen med småhusbebyggelsen har bygningsmessige, kunnskapsmessige og estetiske verdier som det er viktig å ta vare på.⁶³

Vernestatus: Østre Halsen ligger under hensynssone BEV_8 i kommuneplanens arealdel. Flere bygninger har fått betegnelsen antikvarisk verdi og er vernet gjennom plan- og bygningsloven. Mange bygninger er SEFRAK-registrert.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Boligbebyggelse Bevaringsområde: BEV_8 hensyn bevaring bygning og annet kulturmiljø Reguleringsplan: Bevaringsområde (planid: 92.01)
---------------------	--

⁶³ Larvik kommune: "Kulturminneanalyse for Larvik by 2004" s.76 og Nyhus, Per: "Larvik A-Å", s. 652-653.

5.1.4 Industrielle kulturminner og kulturmiljøer

Larvik som industrikommune har en lang, variert og viktig historie. Beliggenheten med nærhet til vassdrag og store skogområder, samt den lange kystlinja med utskipingsmuligheter til resten av verden, har vært viktig for de ulike virksomhetene. Trelast- og trevareindustrien har vært svært viktig, og Fritzøe jernverk var i sin storhetstid et av Norges største og viktigste jernverk. Andre viktige industrier inkluderer steinbrudd og båtbyggerier. Steinbruddene begynte å gjøre seg gjeldende på slutten av 1800-tallet og dukket opp flere steder, men hovedvekten av dem lå i Tjølling og Brunlanes. Larvikitten er i dag Larviks største og viktigste eksportvare. I nyere tid må mekaniske verksteder som Alfred Andersen mekaniske verksted nevnes. Industrier som sysselsatte kvinner var det også en del av, blant annet Agnes fyrstikkfabrikker og Brynje trikotasjefabrikk. Oppbyggingen av bydeler og små lokalsamfunn var tett knyttet til hvilken industri som dominerte i området.

Figur 21: Steinbruddene forteller en viktig industrihistorie i Larvik, de etterlater seg også store spor i naturen, som illustrert på dette bildet. Foto: Larvik kommune.

5.1.4.1 Hammerdalen

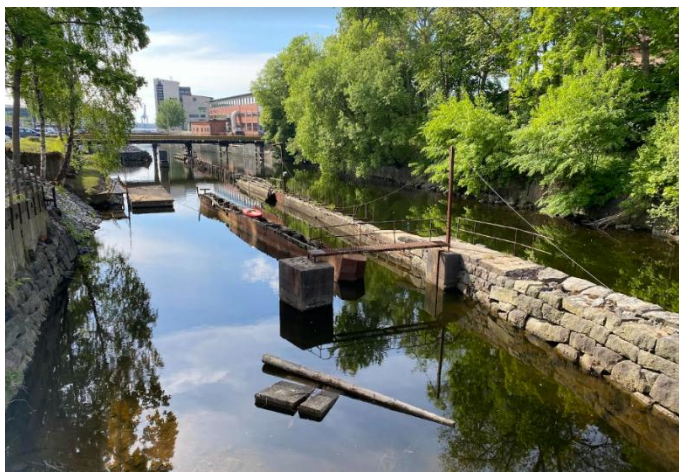

Figur 22: Hammerdalen med utsyn mot Larviksfjorden, Foto: Larvik kommune

I Hammerdalen har det vært industrivirksomhet siden tidlig på 1500-tallet. Den 900 meter lange Farriselva med et fall på 22 meter, var utgangspunktet for de forskjellige typene kraftkrevende industriene som har holdt til på hver side av elva. Industrivirksomheten som holdt til her omfattet blant annet mølle, sagbruk, jernverk, tresliperi, mekanisk verksted og kraftverk.⁶⁴ I de senere årene har Hammerdalen gått gjennom en stor transformasjon, og det tidligere industriområdet har fått et nytt innhold uten å miste sitt historiske preg.

Farriselva er samlingspunktet for industriene som har vært i Hammerdalen. Den har blitt brukt som en kraftkilde, men også som transportåre. Det finnes mange fysiske spor etter forskjellige typer innretninger fra de ulike industriene i elva. Dette gjelder blant annet rørgater, tømmerrenner, ulike typer sikringselementer og fundamenter, broer og dammer. Alle utgjør de elementer som viser den mangfoldige industrihistorien i området.⁶⁵

På vestsiden av Farriselva holdt Fritzøe jernverk til fra midten av 1600-tallet fram til nedleggelsen i 1868. Det finnes en del spor etter denne virksomheten i form av rester

Figur 23: Noen av de kulturhistoriske sporene i Farriselva, Foto: Larvik kommune

⁶⁴ Bjørvik, Tor: "Kulturminner i Larvik-distriktet", s. 48.

⁶⁵ Berg, Sveinung Krokann, Hvinden-Haug, Lars Jacob og Larsen, Kari Charlotte: "Rapport 28, Kulturmiljøvurdering i Hammerdalen - Larvik", s. 20.

etter masovner (hvor jernmalmen ble smeltet) fra 1600-1700-tallet, en god del slaggrester i bakken og mange bygninger tilknyttet industrien og jernverket.⁶⁶

På østsiden av Farriselva bestod de største bygningsmassene av Mølla, Sliperiet og Kraftstasjonen. Alle disse store industribyggene ble bygget mot slutten av 1800-tallet, og på begynnelsen av 1900-tallet. Bygningene er eksempler på industribygninger som i dag brukes, eller skal brukes, til andre formål enn det opprinnelige.⁶⁷Fritzøe møller består i 2024 av kontorlokaler, blant annet for bedriften ABAX. Mølla har de senere år blitt kraftig påbygget, med et klart brudd i arkitekturen fra de opprinnelige teglsteinsbygningene, slik at endringene er godt synlige. Sliperiet ble anlagt i 1875 og var en produksjonsbygning for treforedling til framstilling av papir. Ordinær drift opphørte i år 2000, og i 2008 flyttet Larvik kulturskole inn i lokalene.⁶⁸Sliperiet kulturverksted har etter hvert utviklet seg til å bli en mangfoldig kulturarena i Larvik. Kraftstasjonen eies av Fritzøe Eiendom A/S, men leies av Larvik kommune. I sammenheng med kulturaktivitetene på Sliperiet planlegger Larvik kommune å ta i bruk kraftstasjonen til et sambruk mellom Ung Arena, helsestasjon for ungdom og Fabrikken ungdomshus. Transformasjonen av Hammerdalen er et godt eksempel på bærekraftig utvikling av et gammelt industriområde, og på samarbeid mellom kommune og næringsliv i byutviklingen.

Vernestatus: Hammerdalen ligger under kulturmiljø og landskap av nasjonal interesse, regionalt og nasjonalt viktig kulturmiljø i RPBA og under hensynssone BEV_2 i kommunedelplan for Larvik by.

Nåværende situasjon	Kulturmiljø og kulturlandskap av nasjonal interesse
	RPBA: Regionalt og nasjonalt viktig kulturmiljø
	Kommunedelplan for Larvik by: Hensynssone bevaring BEV_2

5.1.4.2 To underbruk av Fritzøe jernverk

Barkevik

Rett nord for Helgeroa ligger Barkevik. I Barkevik ble det i 1740-årene opprettet en masovn og en smie som lå under Fritzøe jernverk. Både trekull og jernmalm ble fraktet inn via fjorden, trekullet kom fra Porsgrunn, Eidanger og Bamble, mens jernmalmen kom lenger sør fra ved gruver i Arendal og Kragerø. I Larvik ble masovnen ved jernverket nedlagt i 1807, og fra det tidspunktet og fram til 1845 ble alt råjern produsert enten i Barkevik eller ved Moholt i Siljan. I 1845 ble det opprettet jernstøperi i Barkevik. Fra 1840-tallet ble det brent trekull både i miler og en stor mursteinsovn som var plassert ved masovnen.⁶⁹

På 1880-tallet tok virksomheten ved jernverkene slutt, og bøndene som delvis hadde livnært seg av å skaffe trekull til industrien, måtte finne seg et annet virke for å spe på inntekten. Produksjon av isblokker til kjøling begynte å ta seg opp som en industri. Isen ble hentet fra dammer og tjern og sendt med skuter ut i verden. På det meste kunne 18-20 båter bli lastet fulle med isblokker ved steinbrygga i

⁶⁶ Berg, Sveinung Krokann, Hvinden-Haug, Lars Jacob og Larsen, Kari Charlotte: "Rapport 28, Kulturmiljøvurdering i Hammerdalen - Larvik", s. 40.

⁶⁷ Berg, Sveinung Krokann, Hvinden-Haug, Lars Jacob og Larsen, Kari Charlotte: "Rapport 28, Kulturmiljøvurdering i Hammerdalen - Larvik", s. 31.

⁶⁸ Berg, Sveinung Krokann, Hvinden-Haug, Lars Jacob og Larsen, Kari Charlotte: "Rapport 28, Kulturmiljøvurdering i Hammerdalen - Larvik", s. 31- 32.

⁶⁹ Vestfold fylkeskommune, "Barkevik"

Barkevik. ⁷⁰Hele 300 personer var i arbeid ved de ulike bedriftene i Barkevik mot slutten av 1800-tallet. Etter hvert tok både jernproduksjonen og ishandelen slutt og all den gamle industrivirksomheten i Barkevik ble nedlagt før andre verdenskrig. ⁷¹

Barkevik ligger i dag under RPBA og har et vern som et kulturmiljø med regional og nasjonal verneverdi. På bakgrunn av den unike industrihistorien som ligger til området, er dette et viktig sted å bevare for fremtiden. Barkevik har stor verdi som en formidler av foranderlig industrihistorie, og som et vakkert turmål. Utvikling og endringer i dette området bør gjøres med historien i tankene.

Vernestatus: Barkevik er registrert som regionalt og nasjonalt viktig kulturmiljø i RPBA. Barkevik er bevaringsområde i reguleringsplan. En del bygninger er SEFRAK-registrert.

Nåværende situasjon

RPBA: Regionalt og nasjonalt viktig kulturmiljø

Arealformål i kommuneplanens arealdel: LNF-område

Bevaringsområde i reguleringsplan (planid: 150.01)

Hagenes hammerverk

Et av underbrukene til Fritzøe jernverk var Hagenes hammerverk i Hedrum, som var i drift fra 1688 til 1837. Etterhvert som det utviklet seg mange ulike bedrifter langs Farriselva i Hamnerdalen var det behov for å opprette filialer av jernverket andre steder i grevskapet, hvor det ikke var like stor kamp om fossekraften. Ved Hagenes hadde man denne muligheten. Det første hammerverket på Hagenes, "Nedreverket", ble anlagt på Tutvedt i 1688, men ble flyttet til Skolifossen året etter. I 1735 så man behovet for et hammerverk til på Hagenes, og "Øvreverket" ble opprettet omtrent en kilometer nord for Nedreverket. Hammerverket skapte mange arbeidsplasser, og det vokste fram et lite arbeidersamfunn på Hagenes. I 1801 er det registrert 48 bosatte på Nedreverket, hvor av 42 bodde i en stor arbeiderbolig som inneholdt seks leiligheter. I perioden 1743-1838 var det til og med egen skole på stedet. Ved normal drift var det omtrent 15 ansatte i de to hammerverkene. I 1816 ble driften ved Øvreverket stanset, og i 1837 ble hammerverket på Hagenes nedlagt etter 148 år. ⁷²

Det er få eller ingen spor igjen av selve hammerverkene på Hagenes. Fra Nedreverket ble grunnmursteinene i ettertid brukt til forbyggingssteiner langs elva. Det er derimot noen synlige hustufter etter den store arbeiderboligen på Nedreverket, uthus og kullkjeller m.m. Tuftene er i dag i dårlig forfatning. Boligen for hammerskriveren, "Pålsestua", er den eneste gjenværende bygningen og er i dag brukt som fritidsbolig.

Området rundt Hagenes hammerverk er i dag et LNF-område. Det drives næringsvirksomhet som skogbruk og landbruk. Hagenes er et kulturmiljøområde med liten grad av juridisk vern, og det er viktig å belyse de kulturhistoriske kvalitetene som ligger i området.

Vernestatus: Angitt hensynssone for bevaring av kulturlandskap og kulturmiljø.

⁷⁰ Nyhus, Per: "Larvik A-Å", s. 34.

⁷¹ Vestfold fylkeskommune, "Barkevik".

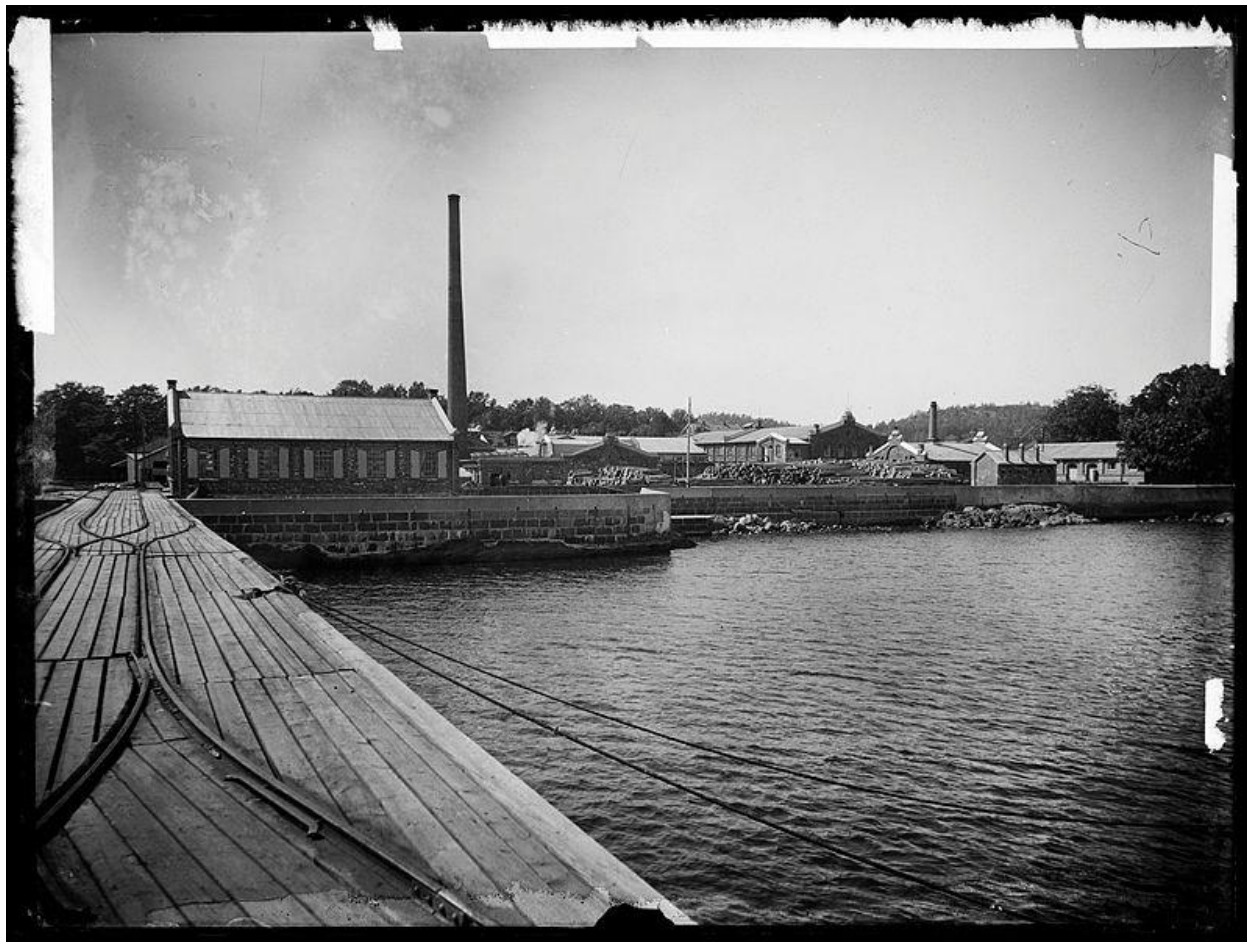
⁷² Bjørvik, Tor: Kulturminner i Larvik-distriktet, s. 207 - 209. Høringsuttalelse ang. Hagenes hammerverk.

Nåværende situasjon

Arealformål i kommuneplanens arealdel: LNF-område

Angitt hensynssone for bevaring av kulturlandskap og kulturmiljø:
H570_1

5.1.4.3 Agnes

Figur 24: Agnes fabrikker, ukjent år. Foto: Ludwigsen, Jacob Emanuel, lånt fra fotoweb Vestfoldmuseene IKS

I 1862 startet Brunlanes Brænderi sin virksomhet på Agnes, og markerte starten på et eget lite industrisamfunn langs kysten mellom Larvik og Stavern. I 1877 startet virksomheten med fyrstikkindustri i de samme lokalene som brenneriet lå, under navnet Agnes Tændstikfabrik.⁷³ Det skulle bare gå et par år før bedriften hadde vokst seg stor og sysselsatte flere hundre arbeidere. Mange av arbeiderne på Agnes fabrikker var kvinner og barn. Det var også mange sysselsatte i hjemmearbeid for Agnes fabrikker, opp mot 1000 personer som drev med liming av fyrstikkesker. Fabrikken ble kjøpt opp av Nittedals Tændstikfabrikk i 1887. Ved dette oppkjøpet ble fabrikken utvidet og modernisert og ved utgangen av 1890-tallet hadde fabrikken en produksjon på 30 millioner fyrstikker i året. Bedriften ble etter hvert kjøpt av forskjellige eiere, og fra 1930-tallet startet de også med produksjon av trevarer, og senere med sponplater. Fra 1970-tallet ble det produsert folierte takplater av spon, "Tak-ess", som var et

⁷³ Wasberg, Gunnar Christie: "Vi på Agnes i to tusen år", s. 33.

interiørprodukt som solgte godt.⁷⁴ I 1984 ble fyrstikkproduksjonen lagt ned, men trevare- og sponplateproduksjonen fortsatte fram til 2002. På 2000-tallet har Agnes blitt gjort om til “Sjøparken Agnes”, og store deler av det tidligere industriområdet er bygget ut. Fabrikkbygningene har delvis blitt bevart, men også nye har kommet til.⁷⁵

Rundt fabrikk vokste det fram et eget lite industrisamfunn. Fra å bo i fabrikkens brakker på slutten av 1800-tallet, fikk arbeiderne utover på 1900-tallet mulighetene til å ta opp billige lån til å bygge boliger på grunnen til gården Børrestad. Etter hvert vokste det fram både forsamlingslokaler, bedehus, offentlig bad, og til og med et eget epidemisykehus. De som arbeidet på Agnes fikk alle behov dekket i nærsamfunnet.⁷⁶

I 1901 ble det bygget et hus hvor første etasje besto av bake- og vaskerom, mens andre etasje ble et forsamlingslokale kalt “Salen”. Dette ble et viktig samlingslokale for foredrag, fester, konserter og andre sosiale aktiviteter. Det var både hornorkester og strykeorkester tilknyttet Agnes, og det ble opprettet idrettsforening og egne fotballbaner. Alt dette viser at Agnes var et helt lite samfunn i seg selv.

Agnes fabrikk og området rundt, utgjør et helhetlig kulturmiljø som forteller om en viktig del av vår industrihistorie. Når et helt lite samfunn vokser opp rundt en bedrift, skaper det en egen historie med unike egenskaper. Dette styrker den historiske verdien av området.

I 2024 gjennomgår Agnes stadig store forandringer, og det er viktig å kunne se historien i området opp mot de nye bruksområdene. Ved gjennomtenkt og skånsom gjenbruk av de gamle industribyggene, kan man skape nytt liv til bydelen.

Vernestatus: Noen bygninger i området er SEFRAK-registrert.

Nåværende situasjon

Arealformål i kommuneplanens arealdel: Ulikt: Boligbebyggelse, Friområde, Kombinert bebyggelse og anleggsformål.

5.1.4.4 Farrisfabrikken

Farrisfabrikken er en viktig del av Larviks industrihistorie, og er fortsatt en levende bedrift. Farriskildene springer fram ved bredden av Lilleelva, ved foten av Bøkkerfjellet, og bestemte fabrikkens plassering. Starten på Farrisfabrikken var kurbadvirksomhet. Gjestene ved kurbadet badet og drakk av kildene. Det var en viktig del av behandlingen å drikke av kilden for å oppnå helsemessig gevinst. Legen I. C. Holm utførte analyser rundt år 1870, som skulle bekrefte kildens medisinske verdi. Badeanstalten ble godt

⁷⁴ Nyhus, Per: “Larvik A-Å”, s. 158-159.

⁷⁵ Andreassen, Dag: “Agnes fabrikk i Store norske leksikon på snl.no”.

⁷⁶ Nyhus, Per: “Larvik A-Å”, s. 17.

kjent nasjonalt og internasjonalt, og ble et populært turistmål for de høyere klasser fra slutten av 1800- tallet til 1930-årene. Fra 1886 ble selve badevirkomheten flyttet til Nanset og det vi i dag kaller "Badeparken", mens bruken av kildevannet fortsatte i behandlingen.

Tapping av mineralvann fra Kong Haakon 7s og senere Kong Olav 5s kilde har pågått siden 1907. Det fikk først navnet "Salus" etter den romerske gudinnen for sunnhet, men navnet ble endret til "Farris" noen år senere, i 1915. Fra 1970-tallet ble Farris tilgjengelig i hele landet.

Anlegget omfatter et kvartal med flere verneverdige bygninger fra begynnelsen av 1900-tallet. Farrisbygningen, tegnet av arkitekt Christian Morgenstjerne og Arne Eide, ble oppført i 1915 og har høy arkitektonisk verdi. Den eldste fabrikken på hjørnet av Kongegata/Storgata er svært tidstypisk for datidens industribygg.⁷⁷

Farris er i dag et høyst levende produkt, og plasseringen av fabrikken med kildene ved Lilleelva som grunnlag, har en historisk fortellende verdi.

Figur 25: Farrisfabrikken, u.å. Foto: Mittet & Co.

Vernestatus: Administrasjonbygningen og den eldste fabrikken på hjørnet av Kongegata/Storgata er merket med antikvarisk verdi.

Nåværende situasjon

Arealformål i kommuneplanens arealdel: Kombinert bebyggelse og anleggsformål

5.1.5 Militærhistoriske kulturminner og kulturmiljøer

Med Larviks plassering ut mot havet og sjøveien mot Europa, har militæret, samt vern av byen og landet, vært en viktig faktor. Vi kjenner til militærhistoriske kulturminner langs kysten og i landskapet forøvrig, fra grevskapstiden og oppover.

5.1.5.1 Militærhistoriske kulturmiljøer i Stavern - Blokkhusene og Brakkeanlegget

I 1677 anla grev Ulrik Frederik Gyldenløve et befestningsanlegg på Citadelløya. Det første anlegget var en enkel skansebefestning. Festningstårnet og de første vollmurene kom til senere, og det var først i 1689 at Stavern fort ble etablert som en egen garnison under Kristian den femte. I 1750 startet kong Fredrik den femte byggingen av Fredriksvern verft. Verftet var et orlogsverft med fortifisering rundt. De første bygningene ble plassert mellom verftsporten og kanalen, bygningene på sørsiden av kanalen ble oppført lenger ut på 1700-tallet. Vollene rundt anlegget er stjerneformet. Etter 1814 ble Fredriksvern

⁷⁷ Nyhus, Per: "Larvik A-Å", s. 126-127. Farris.no: "Historien". Mæhlum, Lars: "Farris - mineralvann i Store norske leksikon på snl.no".

verft hovedstasjon for den norske flåten.⁷⁸ Fredriksvern verft og anlegget på Citadelløya ble fredet av Riksantikvaren i 2011, og har det sterkeste vernet kulturminner og kulturmiljøer kan få i Norge. I fredningsvedtaket står det at "*Fredriksvern verft framstår i dag som enestående blant våre nasjonale festningsverk, med en rolle og utforming som skiller seg fra de øvrige festninger fra både tidligere og senere perioder*".⁷⁹ I våre dager er området en viktig arena for kunst- og kulturarrangementer. Det har også stor betydning som rekreasjonsområde, og er et godt besøkt turmål for fastboende og turister.

Figur 26: Citadelløya sett fra Fredriksvern verft, Foto: Larvik kommune

Som følge av det sterke vernet som Fredriksvern verft og Citadelløya har, blir ikke disse kulturmiljøene omtalt videre her (se kap. 2.3). Det er likevel andre kulturminner og bygninger i Stavern som er sterkt knyttet til virksomheten på verftet, og som ikke har det samme sterke vernet, men som likevel har mye å si for utviklingen av byen.

Blokkhusene

Blokkhusene i Stavern står som lett synlige landemerker i terrenget: Nordre Blokkhus står på fjellet nedenfor Signalen, og Søndre Blokkhus står på fjellet mellom Fjerdingen og Auserød. Opprinnelig var det også et tredje blokkhus som stod enda lengre sør i Øvre Leirområde, på et lite fjell ved Hestehagan. Blokkhusene ble til i årene 1789-1790 og var en del av den ytre befestningen rundt Fredriksvern verft. Blokkhusene består av to etasjer i tømmer med stående panel, med den øvre etasjen bygget ut over den nedre. Blokkhusene var kombinerte skytestillinger og utsiktsposter. Mellom blokkhusene var det opprinnelig lange rekker med 3 meter høye palisader (spisse eikeplanker som stod tett i tett og dannet en vegg), men disse finnes det ingen eller svært få spor av i dag. Blokkhusene har en sterk symbolverdi for Stavern, og har en tydelig og kjent silhuett.⁸⁰

Vernestatus: Begge blokkhusene er registrert med rød SEFRAK-trekant, som bygg fra før 1850. De er også registrert som bygg med antikvarisk verdi og har et vern gjennom plan- og bygningsloven.

⁷⁸ Vestfold fylkeskommune: "Fredriksvern og Citadelløya". Nyhus, Per: "Larvik A-Å", s. 174.

⁷⁹ Fredningsforskrift om fredning av byggverk/anlegg i verneplan Fredriksvern verft.

⁸⁰ Bjørvik, Tor: "Kulturminner i Larvik-distriktet", s. 140-141 og Nyhus, Per: "Larvik A-Å", s. 55.

Nåværende situasjon	Nordre blokkhus:
	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Friområde
	Bestemmelsesområde: BEV_7 hensyn bevaring bygning og annet kulturmiljø
	SEFRAK-registrert
	RPBA: Regionalt og nasjonalt viktig kulturmiljø
	Søndre blokkhus:
	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Friområde
	Bestemmelsesområde: BEV_7 hensyn bevaring bygning og annet kulturmiljø
	SEFRAK-registrert
	RPBA: Regionalt og nasjonalt viktig kulturmiljø

Brakkeanlegget

Figur 27: Barakke 4 i Stavern, ukjent årstall. Foto: Foto: Jacob Emmanuel Ludwigsen, lånt fra fotoweb Vestfoldmuseene IKS

Da Fredriksvern verft ble bygget i 1750 var det et behov for å huse den store bemanningen som anlegget krevde. I 1754 stod 8 brakker ferdige, og disse inneholdt til sammen 16 boliger for offiserer og 102 leiligheter for menige. I løpet av de neste ti årene ble det bygget to boligbrakker til. Den siste, Brakke 10/Garnisonssykehuset, sto ferdig i 1790. Alle brakkene hadde et felles uthus med vedskjul, do og med felles bakerovn i kjelleren. Opprinnelig farge på brakkene var rød, før de senere fikk sin karakteristiske "stavernsgule" farge som de har den dag i dag. På det meste var det totalt 11 brakker i Stavern. I våre dager er det kun fem brakker som står igjen. Tre av brakkene ble tatt i brann på ulike tidspunkt, og tre brakker har blitt revet. Siden 1905 har tre av brakkene, nr. 2, 3 og 9, tilhørt Det nasjonale aldershjem for sjømenn. I samme tidsrom ble brakke 4 og 10 overført til daværende Fredriksvern kommune. Brakke 4 med anneks og torg, har siden 1997 vært eiet og driftet av Stiftelsen Barakke 4 Stavern torg. Brakke 10/Garnisonssykehuset eies i dag av Fortidsminneforeningen.

Den største av de gjenstående brakkene er brakke 4, som nå kalles Barakke 4. Opprinnelig ble den kalt "Langbrakka", men etter den kom i kommunalt eie på tidlig 1900-tall ble den kalt "kommunebrakka" (Rådhusgata 27 A-E og Stavern torg 2,4 og 6). Etter unionsoppløsningen i 1814 ble det bestemt at Norge skulle ha en egen sjømilitær utdanning, og fra 1817 til 1864 holdt Sjøcadet-instituttet til i midtre del av bygget. Da Sjøcadet-instituttet flyttet inn, utvidet man også annekset for å lage en gymsal. Annekset hadde opprinnelig vært bolig for skipstømmermesteren, og inneholdt også bryggerhus, fjøs og stall. Da Sjøcadet-instituttet ble flyttet til Karljohansvern, tok man i bruk brakke 4 som "høiere almueskole" for Stavern. På 1920-tallet overtok administrasjonen til Stavern kommune lokalene, med både bystyresal og formannskapssal. Her holdt de til fram til sammenslåingen med Larvik kommune i 1988. I 1997 ble Barakke 4 med anneks og torg overdratt til foreningen "Venner av gamle Stavern" mot at det ble opprettet en stiftelse med navnet "VGS Kvartal 27". I 2017 ble navnet endret til Stiftelsen Barakke 4 Stavern torg. Bystyresalen og rådmannskontoret er restaurert tilbake til slik det var da Sjøcadet-instituttet holdt til i lokalene, og formannskapssalen er bevart med interiør fra 1950-tallet. Annekset er innvendig tilbakeført nær opprinnelig stil, men med nødvendige tekniske oppgraderinger. Gymnastikksalen brukes blant annet til kunstutstillinger. Lokalene leies også ut til selskap. Noen av rommene brukes også til kafédrift på dugnadsbasis.⁸¹

Vernestatus: Bygningene er markert med antikvarisk verdi og er vernet etter plan- og bygningsloven. De er også SEFRAK-registrert.

Nåværende situasjon	Arealformål i kommuneplanens arealdel: Sentrumsformål
	Bestemmelsesområde: BEV_7 hensyn bevaring bygning og annet kulturmiljø
	Kulturmiljø og landskap av nasjonal interesse
	RPBA: Regionalt og nasjonalt viktig kulturmiljø

⁸¹ Bjørvik, Tor: "Kulturminner i Larvik-distriktet", s. 146-147. Stiftelsen Barakke 4 Stavern torg: "Historikk". Korsdal, Kari, og Hans Støvern: "Fredriksvern verft 1750-2000" s. 32-36.

5.1.5.2 Minner etter Napoleonskrigen 1807-1814

Fortet på Fugløya

Under Napoleonskrigen fra 1807-1814 var det en skyteepisode utenfor Arøya mellom en engelsk brigg og kanonbåter fra Stavern. Dette utløste bygging av et forsvarsverk på Fugløya. Mange menn ble sysselsatt med arbeidet, og det ble bygget en stor mur på fjellet med en trekantet skanse på toppen, hvor det var et vakthus med en kruttkjeller under. Det var også brakker, sykehus og kokehus på øya. Ved sørenden ble det anlagt fire skyteskår og forsøkansning med palisader og fire feltkanoner.⁸² Det store byggverket sto ferdig i 1812, men ble aldri tatt i bruk. I årene etter forfalt anlegget, og det ble nedlagt i 1830. Fremdeles er det svært tydelige spor i terrenget på Fugløya etter fortet, og det er et kulturminne som vitner om at Larvik med sin utstrakte kyst og åpne vei mot Europa var en del av og deltaker i de store begivenhetene på kontinentet.

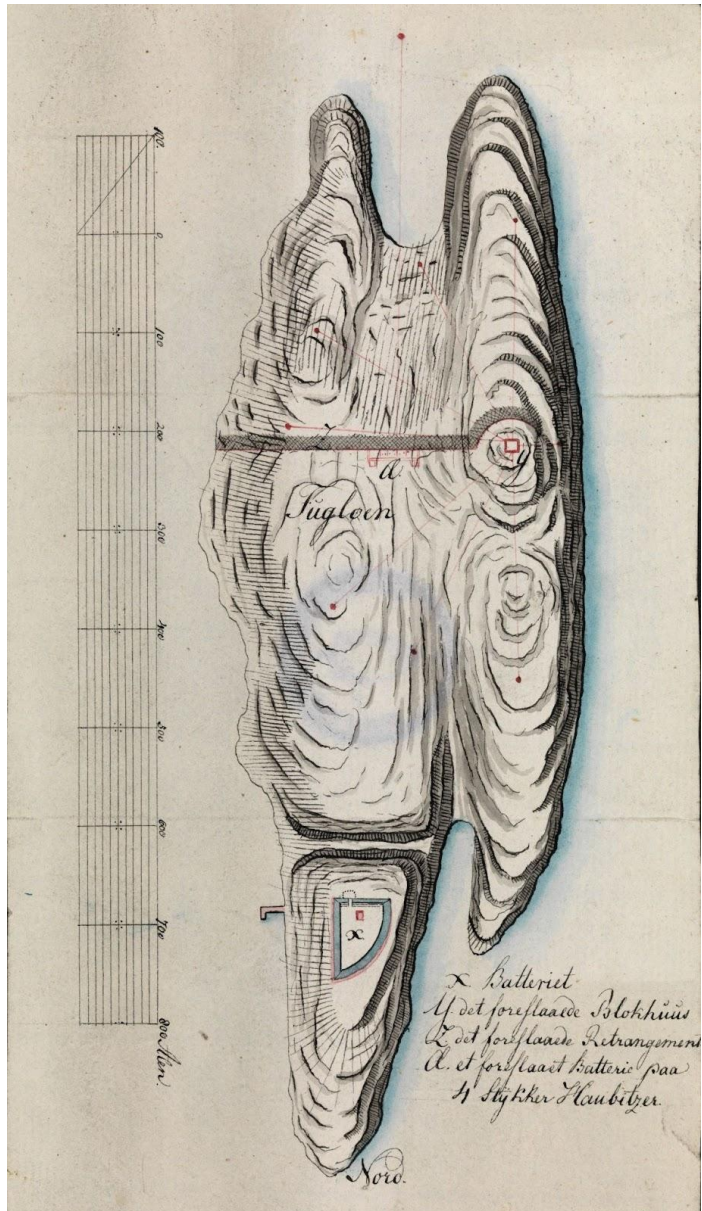
Verdien av dette anlegget ligger i at det har vært et ledd i den utstrakte militære virksomheten langs larvikskysten i flere århundrer. Restene etter forsvarsverket forteller om byggeteknikk, plassering i terreng, og det finnes en tydelig lesbarhet av disse aspektene. Anlegget har potensial for formidling av militærhistorie fra denne perioden.

Vernestatus: Det er ingen vernebestemmelser angående kulturmiljøer på Fugløya.

Nåværende situasjon

Arealformål i kommuneplanens arealdel: Grønnstruktur - Naturområde

Båndlagt etter lov om naturvern (H720_1)

Figur 28: Kart over Fugløya, 1806-1807

⁸² Høydal, Hallgrim: "Der landevei og sjø møtes", s. 59-60.

5.1.5.3 Minner etter andre verdenskrig

Langs Vestfolds kyst finner man mange minner etter det som kalles Atlanterhavsvollen eller *Festung Norwegen*. Atlanterhavsvollen var et langstrakt og omfattende festningsanlegg satt i gang av Hitler. Anlegget besto av 1500 kystfort og gikk fra Frankrike, gjennom flere europeiske land og langs Norges kyst mot Russland. I vår del av fylket ble det bygget nye kystfort og allerede eksisterende festningsverk ble forsterket.

Det finnes over femti skytestillinger fra andre verdenskrig i Larvik. Disse ble anlagt som et nærforsvar av innfartsveier og de aller fleste av dem ligger langs kysten. En del av disse er vel bevart og godt synlige i dagens terreng. De består stort sett som oftest av en rund plattform med en løpegrav for tilbaketrekking.⁸³

Av kystfortene i Larvik er *Oddane Fort* et viktig kulturminne fra denne tiden, og i 2015 ble det fredet av Riksantikvaren. Fortet består av en rekke forlegningsbygg, skytestillinger, bunkere, våpenlager, sykebrakke og en del andre bygninger. Noe av det som gjør Oddane Fort spesielt er at den opprinnelige brakkebebyggelsen er bevart, noe som ikke er gjort ved de andre kystfortene i Larvik (på Malmøya og Rakke). I og med at Oddane Fort er fredet, omtales fortet ikke mer i denne planen (se kap. 2.3).

Vestfold hadde mange omkomne under andre verdenskrig, og de aller fleste av dem var sjømenn og krigsseilere. Minnehallen i Stavern er det nasjonale minnesmerket over norske sjøfolk som mistet livet under begge verdenskrigene.

Den jødiske familien Sachnowitz bodde i Larvik mellom 1911 og 1941. Deres villaeiendom i Sveins gate 15, bygd av Israel Sachnowitz, er den best bevarte jødiske eiendom i Norge, og ble fredet i 2023. I hagen står fremdeles epletrærne han plantet til de 8 barna sine. Alle ble drept i Auschwitz, unntatt Herman som overlevde og tok over barndomshjemmet i 1945.

Rakke fort

På 1930-tallet ble området på Rakke tatt i bruk som skytefelt for det norske Luftvernregimentet som holdt til i Stavern. I 1940 da Norge ble invadert, tok okkupasjonsmakten i bruk Rakke og fant ut at stedet egnet seg for en kystfestning som en del av "Festung Norwegen". Byggevirkomheten var stor, spredt over 2-300 dekar, og det er dokumentert 91 skytestillinger, kanonplattformer, kommandosentral, bunkere, tilfluktsrom, brakker og andre bygninger det var behov for ved dette store anlegget. De tyske soldatene tok også i bruk fortet som skole utover på 1940-tallet. Etter andre verdenskrigs slutt tok Luftvernartilleriets skolesenter i bruk området. I 2002 ble virksomheten i Stavern lagt ned, og man ønsket å fjerne gjerdene rundt området og tilbakeføre arealene til Søndre Grevle gård, som i utgangspunktet var eiere av området. På grunn av bekymring for sikkerheten på området, ønsket grunneieren ikke å overta noe som kunne være forbundet med risiko. Det ble startet store arbeider med å gjenfylle og rive anleggene fra krigstiden, som i stor grad hadde stått uberørt i rundt 60 år. Lokale verneinteresser satte en stopper for at alt ble revet, men mange av bygningene er borte. Likevel kan man se mange spor etter virksomheten på Rakke, og de forteller om en viktig del av Vestfold og Larviks krigshistorie. Området er i dag lett tilgjengelig for besøkende.⁸⁴

⁸³ Nyhus, Per: "Larvik A-Å", s. 519.

⁸⁴ Bjørvik, Tor: "Kulturminner i Larvik-distriktet", s. 120-121.

Figur 29: Fra Rakke fort, 1980. Foto Rune Sørli, lånt fra fotoweb Vestfoldmuseene IKS

Fordi mange av bygningskonstruksjonene på Rakke har forsvunnet, er det ikke så mange spor etter den militære tilstedeværelsen. Likevel forteller kystfortet på Rakke en viktig historie om tysk militær tilstedeværelse langs norskekysten. Selv om en del av de fysiske sporene har forsvunnet, viser området samspillet mellom naturen og militær strategisk tenkning. Dette gir området en kulturhistorisk verdi, som det er viktig å påpeke.

Vernestatus: Det er ingen vernebestemmelser angående kulturmiljøer på Rakke.

Nåværende situasjon

Arealformål i kommuneplanens arealdel: Friområde

Majorstua

Vinteren 1944-45 ble Majorstua i Hvarnes oppført, og ledelsen i hjemmefronten i Vestfold tok den i bruk som sitt hovedkvarter. Fra denne hytta gikk meldingene mellom hjemmefronten og London, og informasjonen ble videreformidlet til hjemmestyrkene i hele Vestfold.⁸⁵ Gården i nærheten, der eieren også var grunneier av skogen, fungerte som meldeplass, og beboerne på gården var gode støttespillere for virksomheten på Majorstua. Selve hytta ble satt opp av lemmer som ble laget nede i bygda, og som ble båret opp i løpet av natta og satt sammen på plassen. Det var først plass til seks mann, og senere ble den utvidet til å huse ti mann av gangen. Hytta var godt skjult ved sin plassering i en bratt skråning med

⁸⁵ Hedrum historielag, "Kulturminner i Hedrum".

lite innsyn fra luften. På den måten ble hytta aldri oppdaget av nazistene, og den holdt seg intakt til krigens slutt.⁸⁶

Majorstua er et krigsminne som forteller om motstandskamp i Larvik og Vestfold, og som viser hvordan man skjulte sine spor godt for okkupasjonsmakten. Av den grunn har hytta stor verdi som kunnskapsformidler om en spesiell tid i Norge, og virker som et utfyllende supplement til historien om motstandsbevegelsens virksomhet. I 2023 overtok Larvik kommune eierskapet av Majorstua, og bygningen blir forvaltet av Hedrum historielag.

Vernestatus: Majorstua har ikke et juridisk vern, men med Hedrum historielag som forvalter av bygningen, ivaretas kulturminneverdiene som bygningen inneholder.

Nåværende situasjon

Arealformål i kommuneplanens arealdel: LNF-område

5.2 Trender og utfordringer, muligheter og stedsutvikling

Trender

Det finnes noen klare trender i kulturminneforvaltningen som speiles gjennom stortingsmeldinger, strategier fra Riksantikvaren og andre kulturpolitiske strategier.

I stortingsmeldingen *Nye mål i kulturmiljøpolitikken. Engasjement, bærekraft og mangfold* (Meld St. 16 2019-2020) er det satt tre nasjonale mål for arbeidet med kulturminner og kulturmiljøer:

- 1) Alle skal ha mulighet til å engasjere seg og ta ansvar for kulturmiljø
- 2) Kulturmiljø skal bidra til bærekraftig utvikling gjennom helhetlig samfunnsplanlegging
- 3) Et mangfold av kulturmiljø skal tas vare på som grunnlag for kunnskap, opplevelse og bruk.

Meldingen peker på at det å ivareta et variert mangfold av ulike typer kulturminner og kulturmiljøer kan "bidra til miljømessig, sosial og økonomisk bærekraft."⁸⁷ Dette er ment å være retningsgivende for det videre arbeidet med kulturminner og kulturmiljøer.

I 2021 ga Riksantikvaren ut en strategi med faglige anbefalinger for by- og stedsutvikling. I denne strategien er det laget åtte mål for å nå visjonen om at kulturminner og kulturmiljøer i byer og tettsteder skal forvaltes i et langsiktig perspektiv, som en ressurs og som en del av den bærekraftige samfunnsutviklingen. Av de åtte målene er det fire hovedlinjer som går igjen:

1. Viktige kulturminner og -miljøer skal bevares i fornyingen og stedsutviklingen
2. Kulturminnene og -miljøene skal brukes som en ressurs i stedsutviklingen
3. Forvaltningen skal baseres på kunnskap og medvirkning
4. Bevaring og bruk av kulturminner og -miljøer skal bidra til reduserte klimagassutslipp.⁸⁸

Kulturminner og kulturmiljøer kan være viktige bidrag inn i utformingen av byer og steder. Ombruk av bygg, til fordel for å rive og bygge nytt, gir både økonomiske og klimamessige gevinster. Likevel er det

⁸⁶ Krohn-Holm, Jan W.: "Hedrum bygdebok, Bind 1- Kulturhistorie".

⁸⁷ Det kongelige klima- og miljødepartement: "Meld. St. 16 (2019-2020) Melding til Stortinget. Nye mål i kulturmiljøpolitikken - Engasjement, bærekraft og mangfold", s. 7-8.

⁸⁸ Riksantikvaren: "Riksantikvarens strategi og faglige anbefalinger for by- og tettstedsutvikling", s. 22.

viktig å påpeke at kulturminnenes og kulturmiljøenes egenverdi ikke bør underordnes de samfunnsmessige utfordringene de kan bidra til å løse.

Kulturlandskap, kulturminner og kulturmiljøer er viktige i seg selv, uavhengig av hva de kan brukes til. De kan gi oss viktig kunnskap om tidligere tider, som kanskje mangler annen type dokumentasjon. De kan gi oss opplevelser som vekker nysgjerrighet, undring, refleksjon eller gjenkjennelse, men også sterkt engasjement. I kulturminneforvaltningen er det viktig å huske på at bruk av kulturminner og kulturmiljøer ikke bør svekke de historiske verdiene som ligger til grunn.

Utfordringer

Det har ikke vært anledning til å gjøre inngående stedsundersøkelser av de omtalte områdene, i forbindelse med planprosessen. Dette gjør at det kan være vanskelig å foreta en grundig analyse av hva slags helhetlige miljøer og enkeltelementer som gir et område de kulturminneverdiene som planen er omtalt i kapittel 4.3 om kulturhistorisk verdivurdering. Områdene som omtales er enten hentet fra overordnede planer eller fra interne og eksterne innspill, og teksten er bygget på eksisterende kilder.

Kildegrunnlaget kan være varierende og spesielt eldre kilder kan mangle oppdatert informasjon. I kulturminne- og kulturmiljøarbeid vil det alltid være behov for oppdaterte registre og kunnskapsgrunnlag, og innhenting data er en kontinuerlig prosess.

Det er også en svakhet at planen mangler kartavgrensninger og sterkere visualisering av de omtalte områdene. Planen ville blitt styrket ved å gjennomføre undersøkelser, og ved å sørge for kart og bedre visuell utforming. Et slikt arbeid er ressurskrevende og vil kreve ekstern kompetanse. Vestfold fylkeskommune har tilbudt hjelp til kartavgrensning, og en oppfølgingsoppgave er lagt inn i tiltaksdelen.

Vedlikeholdsetterslep er en del av utfordringsbildet generelt i kulturminnevernet. Dette kan gjelde vedlikehold av bygg, skjøtsel av områder med kulturminneverdier, skilting og annet oppfølgingsarbeid. Den største og viktigste jobben gjøres i dette henseende av stiftelser, lag, foreninger, grunneiere og enkeltpersoner. Skjøtsel og vedlikehold er svært viktig for at kulturmiljøer og kulturminner skal opprettholde sin verdi. Ved forringelse risikerer man å miste verdifulle kulturminner. Det er et offentlig ansvar å påse at vedlikehold og skjøtsel som blir gjort, utføres på en forsvarlig måte.

Klimaendringene påvirker samfunnet vårt, og vil fortsette å gjøre det i årene som kommer. Med et klima i endring står vi i fare for å miste viktige kulturminner, kulturmiljø og landskap. Kulturmiljø vil framover være utsatt for hyppigere ekstremværhendelser, stigning av havnivået, raskere gjengroing av kulturlandskapet og bygninger vil bli utsatt for fukt og råte. Alt dette er utfordringer som kulturminneforvaltningen må møte. Forvaltningen må derfor ha fokus på klimatilpasning og kunnskap om hvilke konsekvenser klimaendringene vil få for kulturminner, kulturmiljø og landskap. Det er viktig med kjennskap til lokale forhold, historiske data og klimaframskrivninger, som beslutningsgrunnlag for klimatilpasning. Vern gjennom bruk, som er en av hovedtankene i kulturminnevernet, er et bidrag som kan hjelpe til med å redusere klimagassutslipp. Videre kan gjenbruk av gamle bygg til nye formål bidra til miljømessig bærekraft.

En utfordring er mangelen på tilstrekkelig tilgjengelige kommunale ressurser til å sikre nødvendig samarbeid og dialog mellom kommunen og andre aktører innen kulturminnevernet. Kommunens rolle som støttespiller og tilrettelegger for private og frivillige initiativ er vesentlig. God informasjon og veiledning er viktig i denne sammenhengen, og dessuten en tydelig avklart arbeidsdeling. Kommunen bør til enhver tid etterstrebe å ha god oversikt over eksterne aktørers arbeid på feltet, og dessuten sørge for å kommunisere tydelig hva kommunen har kapasitet og ressurser til å følge opp til enhver tid.

Muligheter og stedsutvikling

Store og små utviklingsprosjekter i historiske områder skaper debatt, og i en kommune med mange lag med historie, vil det være ulike syn på hvilke deler av lokalhistorien som skal gis oppmerksomhet i ulike sammenhenger. Kulturminner og kulturmiljøer har et stort potensiale i å skape et løft for Larviks attraksjonskraft. Det er også et poeng å løfte lokalt engasjement og lokal tilhørighet og identitet, og en av måtene å gjøre det på er, å gjøre flere bevisste på vår felles historie med de tydelige sporene som finnes i kommunen. I kommuneplanens samfunnsdel ligger et innsatsområde under bærekraftsmål 11 (bærekraftige byer og samfunn) som handler om å skape sosiale møteplasser, sørge for mangfold i kultur- og fritidstilbud, og om at kultur- og naturarv skal være grunnlag for vekst og utvikling.⁸⁹ Disse målsettingene følger også de nasjonale retningslinjene skissert ovenfor.

Ansvar for sikring av automatisk fredete kulturminner, for eksempel kulturmiljøer og kulturminner fra vikingtiden, ligger hos fylkeskommunen. Blant annet drives det skjøtsel av områder som Mølen og Kaupang. Høsten 2024 blir det for eksempel satt ut kystgeiter på Mølen for å holde kulturlandskapet åpent. I mange år har geiter beitet også på Kaupang, for å holde vegetasjon nede og tilrettelegge for formidling og opplevelse av kulturminnene der.⁹⁰

Kaupang er et svært viktig kulturmiljøområde både nasjonalt, regionalt og lokalt. I 2023 ble området på Kaupang samt det omkringliggende jordbrukslandskapet tilhørende gårdene Kaupang, Huseby, Lunde og Gjerstad, innlemmet i "utvalgte kulturlandskap" som er en felles satsning fra Landbruks- og matdepartementet og Klima- og miljødepartementet. Formålet er å sikre langsiktig forvaltning av utvalgte landskapsområder med store kulturhistoriske verdier, som er formet av langvarig og tradisjonell bruk.⁹¹ En områdeplan for Kaupang fornminneområde er under utarbeidelse. Kaupang, Mølen og andre områder med store forekomster av før-reformatoriske funn har blant annet stort potensial som attraktive turmål. Tilrettelegging må gjøres med forsiktighet.

Et stort pågående byutviklingsprosjekt det er verdt å nevne er utviklingen av området rundt Herregården. Prosjektet har fått navnet "Akantus: Arv - hage - framtid." I et samarbeid mellom Larvik kommune og Vestfoldmuseene IKS skal Herregården, Herregårdshagen, Gamle Mesterfjellet skole, Herregårdssletta og Herregårdsbakken inngå i dette prosjektet. Gamle Mesterfjellet skole skal huse Larvik Museum og kommunale helseforebyggende virksomheter og frivilligheten. Målet med å samle disse funksjonene er å få til nye former for samarbeid og samspill mellom ulike aktører og arenaer.⁹² Vestfoldmuseene IKS skriver følgende om prosjektet: "Den felles ambisjonen for Akantus-prosjektet er å fremheve og styrke grevskapshistorien som forskning og formidling, som attraksjon, som en kraft i byutviklingen, og som en samskapingsarena".⁹³

Et annet eksempel er utviklingen av Hammerdalen. Ved industrivirksomhetens slutt var området et sted som naturlig nok ble gjenstand for store endringer. Likevel har utviklerne hatt et bevisst forhold til den viktige historiske konteksten området har. Vi kjenner igjen bygningene i området som industribygninger, men nå med nytt innhold.

Når det gjelder stedsutvikling med den maritime historien i fokus, gjøres det et stort arbeid, ikke minst av frivillige organisasjoner og stiftelser, både i sentrumsområdene i Larvik by, Stavern og ellers langs den langstrakte kysten, med å fremme denne delen av kulturarven. Her er det naturlig å trekke fram

⁸⁹ Larvik kommune: "Kommuneplanens samfunnsdel", s. 18.

⁹⁰ Vestfold fylkeskommune: "Beitedyr i fredete kulturmiljøer"

<https://www.vestfoldfylke.no/no/meny/tjenester/kultur/kulturarv/kulturarvartikler/Beitedyr/>

⁹¹ Landbruksdirektoratet, "Om utvalgte kulturlandskap".

⁹² Larvik kommune, "Om Akantus-prosjektet".

⁹³ Vestfoldmuseene IKS, "Akantus-prosjektet: Arv - hage - framtid".

arbeidet som gjøres på Tollerodden og Skottebrygga. Tollerodden er et eksempel på gjenbruk og oppblomstring av et område som tidligere hadde forfalt. Gjennom initiativ fra frivillige ble det satt i gang en stor restaureringsprosess av "Tolleroddenhuset" og hagen, og nå nylig en restaurering av de originale beddingene etter Colin Archers båtbyggeri. Stiftelsen Tollerodden, som har ledet an i dette arbeidet og som også står for daglig drift, har som mål å synliggjøre Tollerodden som kulturområde, ved å skape kulturopplevelser for allmennheten, med kjernemålgruppe barn og unge, og formidle kunnskap om, og øke interessen for, maritime historie. Stiftelsen har også tatt initiativ til et Colin Archer-senter hvor historien om Colin Archer skal formidles, inkludert sikre forsvarlig bevaring og formidling av fartøyet RS 14 Stavanger. Området har i dag stor attraksjonskraft takket være innsatsen på privat og frivillig basis. Det er også verdt å nevne arbeidet som gjøres av frivillige i blant annet sjektekanalen i Stavern med levende tradisjonshåndverk.

Alle de nevnte prosjektene er eksempler på tiltak som bidrar til å nå styringsmålene for kulturminneforvaltningen, inkludert målene som er satt i den tidligere nevnte stortingsmeldingen. De viser hvordan kulturmiljøer kan utnyttes som ressurser i verdiskaping og bærekraftig samfunnsutvikling. Gjenbruk av kulturminner og kulturmiljøer til nye formål kan bidra til at flere får øynene opp for lokalhistorien. God forvaltning og bruk av kulturmiljøene gir oss kunnskap og opplevelser, og skaper engasjement og nye arenaer for samhandling, med kulturhistorien som omdreiningspunkt. I samarbeid med lokalsamfunnet kan stedsutviklingen skje med kulturarven som grunnlag.

5.3 Tiltak

Tiltakene som er satt for planen skal bidra til god forvaltning, formidling, og kompetanseheving, og til at kulturmiljøer og -minner brukes som ressurser i verdi- og stedskapingen. Tiltakene skal møte planens delmål, jf. kapittel 3:

1. Sikre kulturminner og kulturmiljøer med historisk forankring i vikingtid, grevskapstid, industrisamfunn og sjøfart, jf. kommuneplanens arealdel, jf. KPA §1.
2. Sikre internasjonale, nasjonale, regionale og lokalt viktige kulturminner, jf. KPA §1.
3. Øke kunnskapen om kulturminner og kulturmiljøer, og legge til rette for bevaring, formidling og bruk av disse.
4. Styrke arbeidet med stedskaping, der ivaretagelse av kulturminneverdier er integrert og inngår som en ressurs.

Tiltak	Måloppnåelse	Område
Kommunen jobber for å styrke kompetansen om kulturminner og kulturmiljøer internt i kommunen	Delmål 1, 2, 3, 4	Kompetanseheving
Kulturminner eller kulturmiljøer som er omtalt i planen vurderes å tas inn i arbeidet med kommuneplanens arealdel	Delmål 1, 2, 3, 4	Forvaltning
Kommunen styrker samarbeidet med Vestfoldmuseene IKS om forskning, forvaltning og formidling av kulturminner og kulturmiljøer	Delmål 1, 2, 3, 4	Forvaltning/ formidling
Kommunen styrker samarbeidet med eksterne aktører som stiftelser og frivillige organisasjoner innen kulturarv, om forvaltning og formidling av kulturminner og kulturmiljøer.	Delmål 1, 2, 3, 4	Forvaltning/ formidling
Kommunen inngår samarbeid med Vestfold fylkeskommune om kartavgrensninger for utvalgte områder omtalt i planen.	Delmål 1, 2, 3	Forvaltning
Kommunen viderefører og utvikler kulturarvformidlingen gjennom bibliotek, kulturskole, Den kulturelle skolesekken og Den kulturelle spaserstokken.	Delmål 3	Formidling
Kommunen gir god og oppdatert informasjon og veiledning om relevante tilskuddsordninger	Delmål 3	Forvaltning/ formidling
Kommunen registrerer antikvariske bygg i Askeladden (som dermed offentliggjøres gjennom kulturminnesøk.no og dermed blir tilgjengelig for saksbehandlere og innbyggerne)	Delmål 3	Forvaltning/ formidling
Kulturminner og -miljøer tas hensyn til og vurderes som ressurs ved endring og utvikling av omgivelsene	Delmål 4	Stedsskaping
Kulturminner og -miljøer tas hensyn til og vurderes som en del av løsningen ved ny eller videreført bruk av bygninger, veier og plasser	Delmål 4	Stedsskaping
Kulturminneverdiene vektlegges og styrkes i forvaltningen av kommunens egne bygg	Delmål 4	Stedsskaping

6 Konsekvenser

Et av de nasjonale målene i Stortingsmelding 16 er at “kulturmiljø skal bidra til bærekraftig utvikling gjennom helhetlig samfunnsplanlegging”. Kommunens plan for kulturminner og kulturmiljøer kan bidra til å nå dette målet.

6.1 Økonomiske konsekvenser

Temaplanen vil ikke ha direkte økonomiske konsekvenser. Mål og tiltak som krever ny økonomi behandles i det ordinære strategidokumentet eller fremlegges som egne saker.

6.2 Sosiale konsekvenser

Det er et mål for Larvik kommune å skape et sosialt bærekraftig lokalsamfunn, hvor innbyggerne er aktive deltakere og samarbeidspartnere i sitt eget nærmiljø. Oppfølging av denne planen må være basert på godt samarbeid mellom innbyggerne, frivilligheten, næringslivet, og administrasjonen i kommunen. God forvaltning av de utvalgte kulturmiljøene er avhengig av dette samarbeidet. Engasjement for kulturarven kan være identitetsskapende og opplevelser knyttet til bærekraftig bruk av kulturminner og kulturmiljøer kan bidra til kunnskap, glede og sosial kontakt.

6.3 Miljømessige konsekvenser

Kulturmiljøfeltet kan på flere måter bidra i omstillingen til et lavutslippssamfunn. Fortsatt bruk, ny bruk og oppgradering av eksisterende bygninger heller enn å rive og bygge nytt, spiller en viktig rolle i effektiv ressursutnyttelse og reduksjon av klimagassutslipp fra produksjon. Kulturmiljøfeltet sitter på viktig kompetanse på dette feltet som må komme allmennheten til gode. Videre vil tiltak for klimavennlig arealbruk og arealplanlegging ofte sammenfalle med forvaltning av kulturmiljø.⁹⁴ Vern gjennom bruk har vært en gjennomgangstone for kulturminneforvaltningen i Norge i mange år. Dette gjelder fortsatt, og er spesielt aktuelt med tanke på en sirkulær tenkning istedenfor en lineær tenkning i byggenæringen.⁹⁵ Riksantikvaren peker på at klimaendringer er en del av utfordringsbildet for kulturminneforvaltningen. Å møte disse utfordringene vil kreve økt kunnskap og kompetanse.

Figur 30: Minnehallen, Stavern. Foto: Larvik kommune

⁹⁴ riksantikvaren.no

⁹⁵ Det kongelige klima- og miljødepartement “Meld. St. 16 (2019-2020) Melding til Stortinget. Nye mål i kulturmiljøpolitikken - Engasjement, bærekraft og mangfold.” s. 50.

7 Vedlegg

7.1 Kort historisk riss for Larvik kommune

Steinalder, bronsealder og jernalder

I Larvik finner vi de første sporene etter mennesker fra eldre steinalder (10 000-4000 f.Kr.) ved Paulertjønn. Sporene ble funnet ved arkeologiske registreringer i 2005/2006 i forbindelse med utbygging av ny E18 gjennom Vestfold.⁹⁶ Fra yngre steinalder (4000-1800 f.Kr.) finner vi helleren på Sandtra som kan ha gitt ly til det vi kan kalle de første bøndene. Dette er den eneste helleren med sikre spor fra denne perioden i Vestfold.⁹⁷ Fra bronsealder (1800-500 f.Kr.) finnes det gravrøyser blant annet i Tjølling og Brunlanes og noen enkeltfunn. Ved Rauan i Hedrum finnes det helleristninger som stammer fra bronsealderen.

Fra eldre jernalder (500 f.Kr. - 550 e.Kr.) kjenner man den spesielle steinsettingen med steiner i forskjellige størrelser plassert i formasjon på Istrehågan i Tjølling. De arkeologiske funnene viser at steinene markerer gravplasser, og indikerer at gravene er fra 400-550 e.Kr. kjent som folkevandringstiden.⁹⁸ Gravrøysene på Mølen stammer også fra denne perioden. Fra omtrent samme tid kjenner man også til en rekke bygdeboger i både Larvik og Lardal som forteller om konflikter og ufred.

Fra yngre jernalder (600-1000 e.Kr.) er det gjort mange og varierte funn i Larvik-distriktet. Det største gravfeltet fra yngre jernalder ligger i Bøkeskogen, og her kan man også finne hulveier og ferdselsårer som kan være fra samme periode. Ved Skiringssal i Tjølling lå den viktige handelsplassen Kaupang.⁹⁹

800-900 Kaupang

Fra rundt år 800 til 900 var Kaupang et levende bysamfunn med opptil 500 mennesker bosatt på stedet. Bosetningen på Kaupang blir ofte referert til som Norges første by. I utstrekning ligger Kaupang i et 500 meter langt belte langs vestsiden av Kaupangkilen. Undersøkelser har vist at bosettingen har vært inndelt i parseller og kan derfor betegnes som en typisk vikingby. Det er gjort utgravninger i flere perioder på Kaupang og funnene har avdekket et stort antall graver med funn som tyder på en utstrakt handel med Europa. På 1950-tallet oppdaget arkeologene at det var spor etter en bystruktur på Kaupang og det ble blant annet gravd fram spor etter bolighus, verksteder, veiløp, bryggerier og brygger. Alle disse funnene viser at det har vært et samfunn på stedet.¹⁰⁰

1030-1537 Middelalder

Med kristningen av Norge blir kirkestedene viktige samlingspunkter. Det er seks middelalderkirker i Larvik kommune: Berg gamle steinkirke, Hedrum kirke, Tanum kirke, Tjølling kirke, Hem kirke og Styrvoll kirke.¹⁰¹ Hedrum, eller Heidarheim som det opprinnelig het, er et eksempel på et viktig kirkested fra rundt år 1000 og framover. Dagens kirke ble oppført i 1150, men det kan ha vært en kirke i Hedrum også før dette. Kirkestedet viser en sammenheng mellom førkristen tid og kristningen av Norge da det også

⁹⁶ Vestfold fylkeskommune, "Fylkets historie".

⁹⁷ Vestfold fylkeskommune, "Historisk riss for Vestfold".

⁹⁸ Vestfold fylkeskommune, "Jåberg- Istrehågan - Marumdalen - Haugen og Vestad".

⁹⁹ Berg, Sveinung Krokann, Lars Jacob Hvinden-Haug og Kari Charlotte Larsen, "Rapport 28, Kulturmiljøvurdering i Hammerdalen - Larvik".

¹⁰⁰ Vestfold fylkeskommune, "Kaupang, Huseby, Lunde og Kaupang".

¹⁰¹ Vestfold fylkeskommune, "Historisk riss for Vestfold"

finnes mange gravhauger i området. Det er også funnet arkeologiske spor etter langhus fra vikingtiden mellom kirken og prestegården. Dette viser at stedet ble brukt av gammel og ny religion.¹⁰²

Fra middelalderen kjenner vi blant annet til storgodsene Manvik og Brunla i Brunlanes. Manvikslekten skal ha vært mektig og nevnes i sagatekster, og høres første gang om i 1184. Da skal lendmannen Lodin av Manvik ha falt i slaget ved Fimreite.¹⁰³ På den tidligere grunnen til Brunla gård ligger det et stort gravfelt fra jernalderen, med 80-90 graver. I senmiddelalderen tilhørte Brunla gård adelslekten Galle, og ble senere overtatt av adelslekten Krummedike. Brunla har gitt navn til len, amt, fogderi og kommune.¹⁰⁴

1537-1660 Framveksten av Larvik og nye industrier

Med reformasjonen i 1536-37 overtok kongen kirkens gods, og adelsstanden ble forvaltere av kirkegodset. Adelsmennene hadde herregårder og driften var basert på leilendinger og husmenn. Adelen hadde også fordeler når det gjaldt drift av sagbruk og jernverk, handel på egne skip og trelasteksport. I Larvik var Brunla, Fresje, Melau og Gloppe adelige herregårder på 1500- og 1600-tallet.¹⁰⁵

Navnet "Larvik" finnes første gang i skrift fra 1512. Da ble det omtalt som "Lagharvik" (vika ved Lågen). Larvik by vokste fram mellom Farriselva på Langestrand og utspringet av Lågen. Området lå opprinnelig under Hedrum, og grunnen tilhørte gården Nanset.¹⁰⁶ På begynnelsen av 1500-tallet kommer oppgangssagen i bruk i Norge, som gjorde det enklere å sage bord. Etterspørsel fra Europa og utvikling i sjøfarten gjorde at trelasthandelen vokste raskt med denne nyvinningen. I Larvik etablerte den danske adelsmannen Iver Jenssøn Jernskjegg seg på hovedgården Fresje ved Farris rundt 1530-tallet. Snart startet han sagbruksdrift i Farriselva og utførsel av trelast var den viktigste virksomheten.¹⁰⁷

I 1623 selges familien Jernskjeggss eiendommer til familien Lange. Jernverksdriften ved Farriselva startet trolig opp på 1620-30-tallet. Denne skulle senere utvikle seg til å bli en av de viktigste industriene i Larvik. Arbeiderne som var tilknyttet sagbruket og jernverket bodde på Bakken på begge sider av Farriselva, mens handelsborgerne etter hvert etablerte seg langs Stranden mellom Sanden og Tollerodden. Borgerskapet var mellomleddet mellom bøndene og de utenlandske skipene som kom for å frakte trelast. De drev også krambodhandel.¹⁰⁸

På 1600-tallet øker sjøfarten og i 1633 blir Larvik eget tollsted. Hølen var etablert som en god havn, og tollvirksomheten var trolig knyttet til dette stedet i begynnelsen. I 1665 fikk Larvik bystatus under kjøpstaden Tønsberg.¹⁰⁹

1671-1821 Grevskapstid

I 1660/61 innførte den danske kongen Frederik III enevælde i Danmark-Norge. For å styrke kongemakten opprettet hans etterkommer Christian V noen år senere en ny høyadel. Den nye høyadelen besto av grever, baroner og friherrer. I Norge ble det opprettet to grevskaper og et baroni. I 1671 ble Larvik grevskap opprettet, som det første i Norge. Stattholder i Norge og halvbror av kong Christian V, Ulrik

¹⁰² Vestfold fylkeskommune, "Hedrum kirke og gravfelt".

¹⁰³ Vestfold fylkeskommune, "Berg gamle kirke og Manvik".

¹⁰⁴ Store norske leksikon (2005-2007) "Brunla i Store norske leksikon".

¹⁰⁵ Vestfold fylkeskommune, "Historisk sammendrag".

¹⁰⁶ Berg, Sveinung Krokann, Lars Jacob Hvinden-Haug og Kari Charlotte Larsen, "Rapport 28, Kulturmiljøvurdering i Hamnerdalen - Larvik" s. 10-12.

¹⁰⁷ Larvik kommune: "Kulturminneanalyse for Larvik by 2004" s. 9.

¹⁰⁸ Asplan Viak AS: "Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Tollerodden-Herregården, Larvik" s. 8-9.

¹⁰⁹ Asplan Viak AS: "Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Tollerodden-Herregården, Larvik" s. 8-9.

Frederik Gyldenløve, ble den første greven av Larvik. ¹¹⁰Grevskapet strakk seg fra Mørjefjorden i vest til Tjøme i øst og inkluderte Brunlanes, Hedrum, Tjølling, Sandeherred, deler av Kodal, Larvik by og strandstedene Stavern og Sandefjord. ¹¹¹Ved etableringen av grevskapet ble byen Larvik skilt fra Tønsberg og direkte underlagt grevskapets privilegier. Gyldenløve satte preg på byen, både når det gjaldt forvaltning og byggverk. Maktsenteret flyttes fra området rundt Farriselva til Stranden der borgerskapet hadde etablert seg. ¹¹²

Jernverket skapte mange arbeidsplasser også utenfor Langestrand. Ved Halle var det i drift masovn og hammer fra 1662-1810. Hagenes hammerverk i Hedrum var i drift fra 1688-1837, og i Barkevik var det først masovnsdrift fra 1740-1845, og støperi etter 1845. Det var også hammere og masovner i drift for Fritzøe jernverk i områder som i dag ligger utenfor Larvik kommune - ved Moholt i Siljan og ved Frolands verk i Arendal. ¹¹³

Larvik og bedriftene som lå i byen var viktig for greven og den danske kongen. Å forsvare byen mot angrep fra svenske interesser var en prioritert oppgave. Stavern, som var et strandsted for spesielt utskipping av tømmer, egnert seg godt til å bygge opp et forsvarsverk. I årene 1675-79 ble den første skansen opprettet på en holme utenfor Stavern (Citadelløya). Utover 1680-tallet ble forsvarsverkene i Stavern forbedret og i 1689 fikk man en fast garnison. ¹¹⁴ Fra 1709-1720 foregikk den store nordiske krig. Langs kysten ble militærvesenet rustet opp, og flere havner i Larvik-distriktet ble brukt som baser for den dansk-norske flåten. I 1750 startet byggingen av orlogsverftet Fredriksvern verft i Stavern.

Lardal var knyttet tett til både Jarlsberg og Larvik grevskap. Geografisk lå Lardal under Jarlsberg, men Ulrik Frederik Gyldenløve ervervet store eiendommer i Lardal, herunder skog, til bruk i sine industribedrifter. Eiendommene som greven eide i Lardal lå derfor utenfor hans eget grevskap, og ble kalt allodialgods. I følge Lardal bygdebok var det larviksgreven som fikk størst innflytelse fordi de satt med mye av eierskapet. I Lågendalen var tømmer og sagbruksdrift blant de viktigste næringsveiene. Greven hadde rett på sagbruksdrift innenfor eget grevskap, og leilendinger og bønder måtte levere produksjonen til greven for videre salg. For de som bodde utenfor grevskapet, og på gårder som ikke var en del av grevenes allodialgods, var det friere. ¹¹⁵

I 1805 hadde Larviks siste greve, Frederik Ahlefeldt-Laurvig, pådratt seg en stor gjeld, og hele grevskapet med lens- og allodialgods ble overdratt til kongen. ¹¹⁶I 1814, ved freden i Kiel, beholdt kong Frederik den 6. grevskapet til tross for at Danmark avstod Norge til Sverige. Dette kom fram i en hemmelig artikkel i Kieltraktaten. Likevel valgte kongen i 1817 å selge grevskapet til et konsortium av fire larviksborgere, på folkemunne kalt "grevlingene". I 1821 ble Larvik og Jarlsberg amt opprettet. Dette markerte slutten på dansketiden og grevskapstiden i Larvik. ¹¹⁷

1814-1940

Den første halvdel av 1800-tallet la på mange måter grunnlaget for et moderne samfunn. I 1821 ble grevskapet oppløst og Larvik og Jarlsberg amt ble opprettet. På 1830-tallet økte folketallet i Larvik by, og byen ekspanderte ytterligere. I 1835 selges grevskapsgodset til geheimkonferensråd Willum Frederik Treschow. Godset bestod av store deler av det tidligere grevskapets eiendommer.

¹¹⁰ Asplan Viak AS: "Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Tollerodden-Herregården, Larvik" s. 11.

¹¹¹ Johnsen, Oscar Albert: "Larviks historie, Bind 1. Larviks historie indtil 1814" s. 67.

¹¹² Asplan Viak AS: "Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Tollerodden-Herregården, Larvik" s. 11.

¹¹³ Lokalhistoriewiki: "Fritzøe jernverk".

¹¹⁴ Aske, Aina: "Byen og grevskapet - Larvik under opprettelsen og avslutningen av Larvik grevskap 1671-1821", s. 46-47.

¹¹⁵ Wasberg, Gunnar Christie: "Lardal bygdebok", s. 122-131.

¹¹⁶ Aske, Aina: "Byen og grevskapet - Larvik under opprettelsen og avslutningen av Larvik grevskap 1671-1821", s. 72.

¹¹⁷ Larvik kommune: "Kulturminneanalyse for Larvik by 2004" s. 8-14.

I 1837 ble Norge delt inn i herreder (kommuner) og oppgaver som brannvesen, skole, fattigomsorg og vei ble viktige oppgaver for disse nye herredene.¹¹⁸ På begynnelsen av 1800-tallet preges sjøfarten av Napoleonskrigen og strømninger ute i Europa. Trelasteksporten gikk til England, mens jernet for det meste gikk til Danmark. De første dampskipene ble satt i trafikk langs kysten fra 1820-tallet, blant annet fra dampskipsbrygga i Stavern. Dampskipstrafikken kom ordentlig i gang først mot slutten av 1800-tallet, og i 1862 ble den første dampskipsbrygga i Larvik by bygget.¹¹⁹ I 1881 ble Grevskapsbanen åpnet mellom Drammen og Larvik. Jernbanen ble svært viktig for lokaltrafikken, og førte også noen av de første turistene med seg.¹²⁰

En svært viktig industri som begynte å gjøre seg gjeldende på slutten av 1800-tallet var steinindustrien. Steinbruddene dukket opp flere steder, men hovedvekten av dem lå i Tjølling og Brunlanes. På starten av 1900-tallet gjorde dampmaskinens inntog i industrien det mulig å drive industri uten bruk av vannkraft. Dette gjorde at ulike industrivirksomheter kunne vokse fram på flere steder. I Larvik by var bryggeri- og tobakksindustri framtrædende, og bedriftene tok med seg mange arbeidere.¹²¹ Hvalfangstnæringen var en av de aller viktigste industriene i Vestfold på starten av 1900-tallet, og på et tidspunkt var hver tiende yrkesaktive i Vestfold ansatt innen hvalfangst. I Larvik var det rederiene Christian Nielsen & Co. og Melsom & Melsom som var de største, og som var arbeidsplass for tusenvis av larvikinger.¹²²

I Lågendalen var seterdrift svært utbredt, og med 96 registrerte setre i Lardal og 86 i Hedrum var Lågendalen en stor og betydelig seterdal. Med store skogarealer relativt langt unna gårdene, ble det naturlig med setre for sommerbeite i skogene.

På slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet rammes Stavern og Larvik av flere storbranner. I 1883 skjedde den største bybrannen i Stavern, hvor 89 eiendommer gikk tapt, blant disse tre av de store militærbrakkene tilhørende Verftet. I 1884 ødelegges 66 eiendommer i Larvik by mellom øvre del av Torget og øvre del av Kongegata.¹²³ Larviks største bybrann skjer i 1902. Hele 170 eiendommer gikk tapt i området mellom Møllegata, Bøkeskogen, Øvre Torggate og Bøkkerfjellet. Brannen førte til at hele Bøkelia måtte bygges opp på nytt, og i den nederste delen ble det innført murtvang.¹²⁴

1940-1945 - Andre verdenskrig

I krigsårene var Larvik i en periode en av de viktigste transitthavnene for tyskernes ettersending av tropper og materiell. I 1940 ble det tyske sikkerhetspolitiets distriktskontor lagt til Larvik og lå i Tallak Nielsens gate 1 på Tollerodden. De satte også i gang stor byggevirksomhet langs kysten, og det ble anlagt tre nye kystfort på Oddane, Rakke og også senere bygd et fort på Malmøya i 1943. Fortene var en del av Atlanterhavsvollen, som var Hitlers store festningsprosjekt mot de allierte langs atlanterhavskysten. Mellom de ulike kystfortene lå det mange militære støtteanlegg, som det fortsatt finnes tydelige spor etter langs kysten. Ved Katteberget, hvor Lågen renner ut i Larviksfjorden, ligger en unik sperrestilling, hvor det både er en stridsbunker og en mannskapsbunker på samme sted.¹²⁵

¹¹⁸ Vestfold fylkeskommune: "Historisk sammendrag".

¹¹⁹ Asplan Viak AS: "Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Tollerodden-Herregården, Larvik" s.17.

¹²⁰ Nyhus, Per: "Larvik A-Å" s. 629.

¹²¹ Asplan Viak AS: "Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Tollerodden-Herregården, Larvik" s. 22.

¹²² Vestfoldmuseene IKS: "Hvalfangstbyen Larvik".

¹²³ Nyhus, Per: "Larvik A-Å" s. 549.

¹²⁴ Nyhus, Per: "Larvik A-Å" s. 549.

¹²⁵ Vestfold fylkeskommune, "Andre verdenskrig".

Vestfold hadde mange omkomne under andre verdenskrig, og de aller fleste av dem var sjømenn og krigsseilere. Minnehallen i Stavern er det nasjonale minnesmerket over norske sjøfolk som mistet livet under begge verdenskrigene.¹²⁶

Fra sommeren 1940 ble det organisert ulike militære motstandsgrupper. Fra 1942 ble Milorg organisert som en mer helhetlig organisasjon som drev ulike typer motstandsarbeid. I 1944 ble nytt hovedkvarter for distriktsledelsen i Vestfold bygget opp. Hovedkvarteret fikk navn "Majorstua" og lå på østsiden av Hvarnesåsen. Det finnes også en del slipplasser for forsendelser fra Storbritannia i skogene. Blant annet ble Breimyr i Lardal, og Floretuten i Styrvoll benyttet til dette.¹²⁷

1945 - Etterkrigstid og mot moderne tid

Etter andre verdenskrig fikk folk flest bedre kår enn de hadde hatt på begynnelsen av 1900-tallet. Folk fikk mer fritid og det dukker stadig opp flere møteplasser og rom for rekreasjon. Av kulturminner etter dette kan vi blant annet nevne de mange hoppbakkene, mer enn førti bare i Larvik, som dukket opp rundt omkring. Mange av disse har forsvunnet, og sporene etter dem blir stadig svakere og mindre lesbare.¹²⁸ Nyvinninger i landbruket har stadig endret produksjonen og grønnsaksproduksjonen har mange steder erstattet mer tradisjonelt landbruk. Med den kalde krigen truende i kulissene, ble noen av de militære anleggene rustet opp på 1950-tallet. Fort og anlegg som Fredriksvern verft og Oddane fort ble klargjort for en eventuell eskalering av konflikten.¹²⁹

Hvalfangsten var fortsatt en stor og viktig arbeidsplass etter krigen og Melsom & Melsoms "Norhval" ligger langt framme i minnet hos mange larvikinger. Norhval ble satt i sin første sesong i 1945-46 og sysselsatte et mannskap på 330 personer. Det var stor stas da hvalfangerne kom hjem fra en lang vinter på tokt, og det var som regel stort oppmøte i Larvik havn ved hjemkomsten. "Norhval" var en viktig arbeidsplass og ressurs for Larvik fram til den siste sesongen våren 1962.¹³⁰ I Larvik by ble det satset på utbygging av havna, med etablering av havnelager. Fra 1960-tallet øker fergetrafikken til Danmark og turismen ble en større inntektskilde.¹³¹

I 1988 ble Larvik kommune slått sammen med Tjølling, Hedrum, Brunlanes og Stavern kommuner. I 2018 ble så Larvik og Lardal kommune slått sammen, og dagens kommune var et faktum.

7.2 Begrepsliste

Kulturarv: Samlebegrep for materielle og immaterielle kulturminner og kulturmiljøer. Kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap inngår i den materielle kulturarven, slik det er definert i kulturminneloven. Immateriell kulturarv er praksis, kunnskapsoverføring, tro, tradisjoner, sagn, musikk og dansetradisjoner - kulturarv som defineres av menneskelige handlinger. Immateriell kulturarv blir av og til referert til som levende kulturarv.

Kulturminne: Kulturminner er alle spor etter menneskers liv og virke i vårt fysiske miljø. Et kulturminne kan være en kokegrop, en gravhaug, en bygning, et havneanlegg, steingjerder og sjømerker og mye mer. Kulturminner kan være store og små, lett synlige og godt skjulte.

¹²⁶ Vestfold fylkeskommune, "Andre verdenskrig".

¹²⁷ Christophersen, Egil: "Vestfold i krig", s. 266-267.

¹²⁸ Vestfold fylkeskommune, "Historisk sammendrag".

¹²⁹ Vestfold fylkeskommune, "Historisk sammendrag".

¹³⁰ Nyhus, Per: "Med blikket mot havet i 11.000 år", s. 192-195.

¹³¹ Asplan Viak AS: "Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Tollerodden-Herregården, Larvik" s. 27.

Kulturmiljøer: Et kulturmiljø er et område der flere kulturminner inngår som en del av en større helhet eller sammenheng. Eksempler på kulturmiljøer i Larvik er f.eks. Hammerdalen og Tollerodden.

Kulturlandskap: Betegnelsen kulturlandskap brukes ofte når man snakker om den menneskelige påvirkningen som har formet naturlandskapet. Disse landskapene kan være formet av jordbruksdrift, men også av industri og krig og forsvarshistorie. Også kystlandskapene kan være formet av menneskelig påvirkning og faller da inn under denne betegnelsen.

Kulturminneverdi: Kulturminneverdi er verdien som tilegnes et kulturminne eller et kulturmiljø. Ulike aktører kan vurdere kulturminnenes verdi på forskjellige måter. Vurderingen kan også endres over tid. Riksantikvaren har utarbeidet et sett med kriterier som gjerne brukes for å verdivurdere kulturminner. Hovedkriteriene her er *kunnskapsverdi*, *opplevelsesverdi* og *bruksverdi*. Disse er nærmere beskrevet i kapittel 4.2.1

Fredet kulturminne: Fredning er den strengeste formen for vern i kulturminnevernet. Fredning innebærer at inngrep/endringer på kulturminnet, som går utover vanlig vedlikehold, må godkjennes av myndighetene. Det er pålagt å opprettholde et ordinært vedlikeholdsnivå. Det finnes ulike former for fredning:

- **Automatisk fredet kulturminne:** Kulturminner fredet direkte gjennom kulturminneloven eller svalbardmiljøloven, uten særskilt vedtak.

Disse kulturminnene er automatisk fredet:

- Faste kulturminner fra før reformasjonen (1537)
- Samiske kulturminner fra år 1917 eller eldre
- Erklærte stående byggverk med opprinnelse fra perioden 1537–1649
- Faste og løse kulturminner på Svalbard fra før 1946 (i tillegg er det bestemmelser for enkelte typer kulturminner, se svalbardmiljøloven)
- **Vedtaksfredet kulturminne:** Vedtaksfredete kulturminner er fredet gjennom enkeltvedtak etter kulturminneloven. Vedtaksfredninger kan omfatte alle faste kulturminner yngre enn 1537 og fartøy. Alle inngrep i vedtaksfredete kulturminner krever dispensasjon fra regional kulturminneforvaltning. Det er ikke anledning til dispensasjon for vesentlige inngrep i kulturminnet.
- **Forskriftsfredet kulturminne:** Kulturminner som er fredet ved forskrift og ikke ved enkeltvedtak. Forskriftsfredete gjelder byggverk og anlegg i statlig eie og kulturmiljøer som fredes ved forskrift. Alle inngrep i forskriftsfredete kulturminner krever dispensasjon fra Riksantikvaren (bygg og anlegg i statlig eie) eller regional kulturmiljøforvaltning (kulturmiljøer). Det er ikke anledning til dispensasjon for vesentlige inngrep i kulturminnet.

Vernede kulturminner: Vernede kulturminner er sikret gjennom plan- og bygningsloven i enten kommunal eller regional forvaltning. Vernede kulturminner sikres gjerne gjennom bestemmelsesområder eller hensynssoner. Retningslinjene for hvordan kulturminnene skal forvaltes følger i planbestemmelsene i arealplanene og reguleringsplanene.

Verneverdige kulturminner/bevaringsverdige kulturminner: Verneverdige kulturminner eller bevaringsverdige kulturminner har ikke nødvendigvis et formelt vern, men indikerer at det kan finnes en kulturminneverdi i en bygning, anlegg, eller et miljø med mer. Dette kan for eksempel gjelde et kulturminne som tilknytter seg en spesiell historisk hendelse, en bygning som har et tidstypisk utseende, eller et sted eller bygg som er tilknyttet en kjent person.

Listeførte kirker: Kirker som er bygget før 1537 og erklært stående kirker bygget i perioden 1537-1650 er automatisk fredet etter kulturminneloven. Et lite antall kirker er også vedtaksfredet. Kirker oppført mellom 1650 og 1850 betraktes som verneverdige og blir betegnet som **listeførte kirker**. Det er også en rekke kirker bygget etter 1850 som har fått betegnelsen listeført kirke. Alle inngrep i, og endringer av, listeførte kirker skal avklares med Riksantikvaren.

Nyere tids kulturminner: Begrep som blir brukt om kulturminner som er yngre enn 1537. Stående bygninger oppført før 1650 og samiske kulturminner fra 1917 eller tidligere, er også automatisk fredet. Skipsvrak eldre enn 100 år tilhører staten og regnes også som fredet. Andre nyere tids kulturminner har i utgangspunktet ikke noe juridisk vern med mindre de har blitt gitt det gjennom et vedtak i henhold til kulturminneloven eller plan- og bygningsloven.

Restaurering: Helt eller delvis tilbakeføring av en bygning, gjenstand eller et miljø til en tidligere tilstand. Ved restaurering må det velges hvilket tidspunkt kulturminnet skal tilbakeføres til. Det kan være slik det var da det ble laget eller oppført, slik det var på et senere tidspunkt eller en kombinasjon av ulike stadier.

Skjøtsel: Omfatter regelmessige vedlikeholdstiltak for å ivareta et kulturminne eller et kulturmiljø.

7.3 Kilder

Litteratur

Aske, Aina: *Byen og grevskapet - Larvik by under opprettelsen og avslutningen av Larvik grevskap 1671-1821*. Larvik, Larvik museum/ Vestfoldmuseene IKS, 2021.

Bjørvik, Tor: *Kulturminner i Larvik-distriktet*. Larvik, Østlands-Posten, 2007.

Bjørvik, Tor: *Seterliv i Lågendalen*. Larvik, Østlands-Posten, 2011.

Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, Vestfold, Bokkomitéen Vestfold i krig, 1995.

Guren, Lars og Hans Chr. Nygaard: *Kulturlandskap og kulturminner - Tur- og opplevelshåndbok for Larvik*. Larvik, Larvik kommune, 1992.

Høydahl, Hallgrim: *Der landevei og sjø møtes - Helgeroa på 1800-tallet*. Uten sted, Liv Forlag/Forlagshuset i Vestfold, 2022.

Johnsen, Oscar Albert: *Larviks historie, Bind 1. Larviks historie indtil 1814*. Larvik, Ant. Anderssens trykkeri, 1962.

Krohn-Holm, Jan W.: *Hedrum bygdebok Bind 1 Kulturhistorie*, Hedrum, Hedrum kommune, 1982.

Krohn-Holm, Jan W.: *Tjølling bygdebok. Bind 1*, Tjølling, Tjølling kommune, 1974.

Krohn-Holm, Jan W.: *Tjølling bygdebok. Bind 2*, Tjølling, Tjølling kommune, 1970.

Nygaard, Hans Chr: *Kulturminner i kulturlandskapet*. Larvik, Larvik kommune, 1994.

Nyhus, Per: *Larvik A-Å*. Larvik, Østlands-Posten, 1999.

Nyhus, Per: *Med blikket mot havet i 11.000 år - Larviks maritime historie*. Larvik, Liv Forlag / Forlagshuset i Vestfold, 2015.

Tråen, Even, Tor Bjørvik, Sølver Sjulstad, Jan Grønseth: *Livet langs Numedalslågen*. Uten sted, Villmarksfoto / Bokprosjekt Lågen, 2001.

Vestfold fylkeskommune: *Fredete bygninger og anlegg i Vestfold. Handlingsplan for vern og vedlikehold*. Vestfold, Vestfold fylkeskommune, 1992.

Wasberg, Gunnar Christie (red.): *Lardal bygdebok 1*, Lardal, Lardal kommune, 1978.

Wasberg, Gunnar Christie: *Vi på Agnes i to tusen år*, Larvik, Østlands-Posten, 1977.

Artikler

Asplan Viak AS: *Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Tollerodden-Herregården, Larvik*. Larvik, Asplan Viak / Larvik kommune, 2020.

Bjørvik, Tor: *Herlandelva og Dalelva - 2 fløtningsvassdrag i Lardal*. Lardal, Lardal kommune, 2000.

Det kongelige klima- og miljødepartement: *Meld. St. 16 (2019-2020) Melding til Stortinget. Nye mål i kulturmiljøpolitikken - Engasjement, bærekraft og mangfold*. 2019-2020.

Larvik kommune: *Kulturminneanalyse for Larvik by 2004*, Larvik, Larvik kommune, 2004.

Riksantikvaren: *Riksantikvarens strategi og faglige anbefalinger for by- og tettstedsutvikling*. Oslo, 2021.

Vestfold fylkeskommune: *Regional plan for bærekraftig arealpolitikk, RPBA*. Vestfold og Telemark fylkeskommune, 2019.

Nettressurser

Berg, Sveinung Krokann, Lars Jacob Hvinden-Haug og Kari Charlotte Larsen, "Rapport 28, Kulturmiljøvurdering i Hammerdalen - Larvik" 2009. <https://niku.brage.unit.no/niku-xmlui/bitstream/handle/11250/2561508/NIKURapport28.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Farris, "Historien" u.å <https://www.farris.no/historie>

Hedrum historielag, "Kulturminner i Hedrum" u.å. <http://www.hhl.no/kulturminner/>

Landbruksdirektoratet, "Om utvalgte kulturlandskap" 2023. <https://www.landbruksdirektoratet.no/nb/jordbruk/miljo-og-klima/jordbrukets-kulturlandskap/utvalgte-kulturlandskap-i-jordbruket/om-utvalgte-kulturlandskap>

Larvik kommune, "Byutviklingsprogram", 2021. <https://innsyn.onacos.no/larvik/mote/prod/wfdocument.ashx?journalpostid=2021156911&dokid=1058903&versjon=1&variant=A&>

Larvik kommune, "Kommuneplanens arealdel 2021-2033 - Utfyllende bestemmelser og retningslinjer", 2021. <https://www.larvik.kommune.no/media/h1kbk5lk/bestemmelser-kpa-2021-2033-rev-5.pdf>

Larvik kommune, "Kommunedelplan for Larvik by 2021-2033 - Utfyllende bestemmelser og retningslinjer", 2021. <https://www.larvik.kommune.no/media/5b4nteysc/bestemmelser-kdp-larvik-by-2021-2033-rev-4.pdf>

Larvik kommune, "Kommunedelplan for Stavern by 2021-2033 - Utfyllende bestemmelser og retningslinjer", 2021. <https://www.larvik.kommune.no/media/4smjycik/bestemmelser-kdp-stavern-by-rev-4.pdf>

Larvik kommune, "Kulturplan for Larvik kommune 2018-2028", 2018. <https://www.larvik.kommune.no/media/3154/kulturplan-2018-2028.pdf>

Larvik kommune, "Om Akantus-prosjektet", 2023. <https://www.larvik.kommune.no/plan-bygg-brann-og-eiendom/herregaarden-og-larvik-museum/om-akantus-prosjektet/>

Lokalhistoriewiki, "Fritzøe jernverk" u.å. https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Fritz%C3%B8e_jernverk

Miljødirektoratet: "Faktaark naturbase - verdifulle naturlandskap, Nedre Ono" u.å. <https://faktaark.naturbase.no/?id=KF00000090>

Museene i Akershus, "Fram-ekspedisjonen" u.å. <https://amundsen.mia.no/resource/1910-1912-fram-ekspedisjonen-fram/>

Norsk biografisk leksikon, Thoresen, Per "Anders Johanssøn i Norsk biografisk leksikon", 2022. https://nbl.snl.no/Anders_Johanss%C3%B8n

Stiftelsen Tollerodden "Historien om Tollerodden" u.å. <https://tollerodden.no/historikk/>

Stiftelsen Barakke 4 Stavern torg "Historikk" u.å. <https://staverntorg.no/historikk/>

Store norske leksikon; Andreassen, Dag: "Agnes fabrikk i Store norske leksikon", 2023. https://snl.no/Agnes_fabrikk

Store norske leksikon (2005-2007): "Brunla i Store norske leksikon", 2022. <https://snl.no/Brunla>

Store norske leksikon (2005-2007): "Colin Archer i Store norske leksikon", 2023. https://snl.no/Colin_Archer

Store norske leksikon (2005-2007); Dybdahl, Audun: "kjer i Store norske leksikon", 2020. <https://snl.no/kjer>

Store norske leksikon (2005-2007); Lundbo, Sten: "Farris - innsjø i Store norske leksikon", 2024. https://snl.no/Farris_-_innsj%C3%B8

Store norske leksikon Bratberg, Terje: "Fritsø i Store norske leksikon", 2023. <https://snl.no/Frits%C3%B8>

Store norske leksikon Mæhlum, Lars Thorsnæs, Geir; Lundbo, Sten: "Stavern i Store norske leksikon", 2023. <https://snl.no/Stavern>

Store norske leksikon Mæhlum, Lars: "Flåtefiske i Store norske leksikon", 2022. <https://snl.no/fl%C3%A5tefiske>

Store norske leksikon Mæhlum, Lars: "Farris - mineralvann" i Store norske leksikon", 2022.

[https://snl.no/Farris - mineralvann](https://snl.no/Farris_-_mineralvann)

Store norske leksikon Sannes, Tor Borch: "Colin Archer", 2024. [https://snl.no/Colin Archer](https://snl.no/Colin_Archer)

Vestfold fylkeskommune, "Andre verdenskrig", 2023.

<https://www.vestfoldfylke.no/no/meny/tjenester/kultur/kulturarv/kulturarvartikler/andre-verdenskrig/#heading-h2-5>,

Vestfold fylkeskommune, "Barkevik", 2020.

<https://www.vestfoldfylke.no/no/meny/tjenester/kultur/kulturarv/kulturarvartikler/barkevik/>

Vestfold fylkeskommune: "Beitedyr i fredete kulturmiljøer", 2024.

<https://www.vestfoldfylke.no/no/meny/tjenester/kultur/kulturarv/kulturarvartikler/Beitedyr/>

Vestfold fylkeskommune, "Berg gamle kirke og Manvik", 2020.

<https://www.vestfoldfylke.no/no/meny/tjenester/kultur/kulturarv/kulturarvartikler/berg-gamle-kirke-og-manvik/>

Vestfold fylkeskommune, "Fredriksvern og Citadelløya",

2020. <https://www.vestfoldfylke.no/no/meny/tjenester/kultur/kulturarv/kulturarvartikler/fredriksvern-og-citadelloya/>

Vestfold fylkeskommune, "Fylkets historie"

u.å. <https://www.vestfoldfylke.no/no/meny/tjenester/kultur/kulturarv/historisk-sammendrag/#heading-h2-1>

Vestfold fylkeskommune, "Hedrum kirke og gravfelt", 2023.

<https://www.vestfoldfylke.no/no/meny/tjenester/kultur/kulturarv/kulturarvartikler/hedrum-kirke-og-gravfelt/>

Vestfold fylkeskommune, "Herregården og Tollerodden", 2018.

<https://vestfoldfylke.no/no/meny/tjenester/kultur/kulturarv/kulturarvartikler/herregarden-og-tollerodden/>

Vestfold fylkeskommune, "Historisk riss for Vestfold", 2005.

<https://www.vtfk.no/globalassets/vtfk/dokumenter/kultur-reg.ident-idrett-og-frivillighet/kulturarv/pdf-vedlegg/skjemaer/historisk-riss-for-vestfold.pdf>

Vestfold fylkeskommune, "Jåberg- Istrehågan - Marumdalen - Haugen og Vestad", 2020.

<https://www.vestfoldfylke.no/no/meny/tjenester/kultur/kulturarv/kulturarvartikler/jaberg-istrehagan-marumdalen-haugen-og-vestad/>

Vestfold fylkeskommune, "Kaupang, Huseby, Lunde og Gjerstad", 2020.

<https://www.vestfoldfylke.no/no/meny/tjenester/kultur/kulturarv/kulturarvartikler/kaupang-huseby-lunde-og-gjerstad/>

Vestfold fylkeskommune, "Kulturmiljøer i Larvik", 2022.

<https://vestfoldfylke.no/no/meny/tjenester/kultur/kulturarv/kulturarvartikler/kulturmiljoer-i-larvik/>

Vestfold fylkeskommune "Nevlunghavn", 2020.

<https://www.vestfoldfylke.no/no/meny/tjenester/kultur/kulturarv/kulturarvartikler/nevlunghavn/>

Vestfoldmuseene IKS, "Akantus-prosjektet: Arv - hage - framtid", 2023.

<https://vestfoldmuseene.no/larvik-museum/akantusprosjektet-arv-hage-framtid>

Vestfoldmuseene IKS, "Hvalfangstbyen Larvik", u.å.

<https://vestfoldmuseene.no/larvik-museum/hvalfangstbyen-larvik>

Lovkilder

Fredningsforskrift om fredning av byggverk/anlegg i verneplan Fredriksvern verft (29.06.2011).

<https://lovdata.no/dokument/LF/forskrift/2011-06-29-720>

Lov om kulturminner (1978) <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1978-06-09-50>

Andre ressurser

Bjørvik, Tor, samtale 2023

Devold, Ellen Margrethe, Befaringsnotat 17.08.2023.

Høringsuttalelse, Hedrum historielag, 2024

Høringsuttalelse, Hagenes hammerverk, 2024

Høringsuttalelse, Foreningen Larvik Sjøfartsmuseum, 2024

Høringsuttalelse, Fortidsminneforeningen i Vestfold, 2024

Larvik
kommune